

INFORMASJON FRÅ RIKSARKIVAREN
Tema: Tekstilar
Minoriteter i arkiva
Arkivet etter Brente steds regulering

[arkiv]magasinet

Arkivmagasinet er det faglege tidsskriftet til Arkivverket. Det rettar seg mot eit breitt, historieinteressert publikum. Arkivmagasinet skal vere orienterande og debattskapande og bidra til å spreie kunnskap om arkiva sin eigenart og deira viktige rolle i samfunnet. Arkivmagasinet ynskjer å stimulere til auka interesse for og bruk av arkivmateriale i Riksarkivet, statsarkiva og i Samisk arkiv.

Redaktør
Leif Thingsrud

I redaksjonen
Nina Hveem Carlsen, Knut Johannessen,
Oddleif Lian, Per Kristian Ottersland, Hege
Brit Randsborg og Lisabet Risa

Reprofoto
Odd Amundsen, Riksarkivet
Anne Karin Jåsund, Statsarkivet i Stavanger

Redaksjonen si adresse
Riksarkivet, sjå bakre omslag

Design
Agendum See Design

Prepress og trykk
07 Gruppen AS
ISSN 0801-5449

Bidrag til neste utgåve må vere i redaksjonen
før 20.12.2008.

Laussal: kr 40
Årsabonnement (3 nr.): kr 100
Offentlege institusjonar, museum o.l.: gratis
Opplag: 3200

Giro: 7874.06.45802

Framsidedeilete:
Den nye kvinnedrakta for Ryfylke under
presentasjonen i april 2008. Bunadnemnda
til Rogaland Ungdomslag rekonstruerte
drakta, m.a. på grunnlag av registrering av
draktdelar i eldre dødsbuskifte ved
Statsarkivet i Stavanger. Tora Aasland t.v. og
Målfrid Grimstvedt har sydd draktene for
hand på gamlemåten. Tore Moe i midten ber
ei rekonstruert drakt frå Suldal.
Foto: Roy Høibo, Ryfylkemuseet – utsnitt.

Indre omslag:
Brev frå Stavanger amt til lensmannen i
Bjerkreim med spørsmål om produksjon og
sal av tekstilar. Original i Statsarkivet i
Stavanger (Stavanger amtmann 316cc6).

6 I blåfarga ullplagg, gulstripet
og raudt silketørkle.

Innhold

t skjorte

12 Kirsey, sars, estoffe og chalon

21 "... ved Arbeide, kunde blive temmede"

27 Britiske kvinner bak norske seil

TEMA: TEKSTILAR

- 6 I blåfarga ullplagg, gulstripet skjorte og raudt silketørkle. Kva fortel dei offentlege arkiva om tekstilar og klesskikkar i eldre tid?
- 12 Kirsey, sars, estoffe og chalon. Innførsel av stoffer til Trondheim 1784
- 15 Av saliges gangklær
- 18 Å lide for skjønnheten
- 21 "... ved Arbeide, kunde blive temmede". Tekstilproduksjon ved Christiania tukt- og manufakturhus
- 27 Britiske kvinner bak norske seil

ANDRE ARTIKLAR

- 29 Minoriteter i arkivene – et demokratiperspektiv
- 31 Brobygger for minoritetskvinner
- 32 Brent, regulert og fotografert

FASTE SPALTER

- 38 Arkiv – helt enkelt: Kopiboka
- 39 Notisar
- 40 Krøniken
- 42 Kalender

32 Brent, regulert og fotografert

Løkendrakta er eit døme på ein konstruert bunad. Dette vil seie at bunaden ikkje byggjer på studiar av eldre draktdelar eller på informasjon om draktdelar i eldre arkivkjelder. Bunaden vart utforma på oppdrag av Østfold Bondekvinneleg og var ferdig i 1949. Mønsteret er teikna av Halfdan Arneberg som var overlærer ved Statens Håndverks- og Kunstindustri-skole i Oslo.

Plagga i Løkendrakta er stakk, liv, veske og lue i svart eller blått ullstoff.

Trøye eller cape er i same stoffet. Skjorta er av lin med blomstermotiv i kvitsaum på krage, bryst, halsopning og mansjettar.

Broderia på bunaden og skjorta er inspirert av den rosemåla dekoren på eit skap frå garden Lille Løken i Trøgstad. Skapet er nemleg dekorert med dei spesielle rosene, klokkene og ornamenta som går att i broderiet på Løkendrakta, og også i mønsteret på draktsølvet. Jamvel fargane på brodergarnet i ull er henta frå motiva

på skapet. Skapet vart måla av Eric Fredrich Holmgren (f. 1750) og står no i "Trøgstadstua" på Norsk Folkemuseum.

Originalmønstra til Løkendrakta er deponert i Statsarkivet i Oslo av Østfold bygdekvinneleg saman med diverse teikningar, stoff- og garnprøver.

Bakgrunnsbilete: Teikning av broderi på Løkendrakta av Halfdan Arneberg, 1948. Original i Statsarkivet i Oslo (PA-260 – Østfold bygdekvinneleg) – utsnitt

Frå [red]aksjonen

Dette nummeret av Arkivmagasinet handlar om nokre av ”dei nære ting”. Riksarkivet og statsarkiva har i regelen vorte sett på som staden ein finn kjelder til rikshistoria og dokument til bruk i saker som gjeld rettar til gard og grunn. Men arkiva inneheld også mange og ulike kjelder til historia om det daglege livet, om kva folk hadde i heimen sin og om kva dei gjekk og sto i.

”Tekstilar” er tema for dette nummeret. Vi presenterer artiklar om import, tilverking og bruk av ulike tekstilprodukt. Historia om klutepapiret, som vi finn i protokollar og korrespondanse i dei eldre arkiva, høyrer også til her. Men det finst antakeleg ikkje så mange arkiv som fortel nokon om korleis gamle, utslitne plagg vart tekne hand om av fillesamlarar og havna på ei papirmølle som laga klutepapir. Derfor er dette eit tema vi ikkje kan gjera stort med.

Men om dei tidlegare stadiene i tekstilane si jordiske ferd finn vi kjelder i fleng, om vi berre tar oss litt tid, og gjer dei rette dykka. Dei artiklane vi presenterer i dette nummeret er derfor ikkje noko oversikt over kva vi kan finna om tekstilar i arkiva, berre spreidde og langt på veg tilfeldige – men ikkje planlause – dykk ned i nokre arkiv.

Utanom hovudtemaet har vi denne gongen berre to artiklar, eit foredrag om arkiv frå minoritetsgrupper og ein presentasjon av arkivet etter ”Brente staders regulering”. Vi minner derfor om at Arkivmagasinet er ope for artiklar om ulike tema, berre dei knyter seg til kjelder i Riksarkivet, statsarkiva eller Samisk arkiv. Det er berre å ta kontakt med redaksjonen!

Lip Thorsmark

P. Christensens systue og farveri, Dale fabrikkers kardereri. Foto: Nerlien.
Originalar i Riksarkivet (Tekoindustriens landsforening)

I blåfarga ullplagg, gulstripet skjorte og raudt silketørkle

Kva fortel dei offentlege arkiva om tekstilar og klesskikkar i eldre tid?

Tingbøker og skifteprotokollar går tilbake til 1600-talet og er gode kjelder til tekstil- og drakthistoria for tida før 1860. Etter den tid overtek mellom anna fotografisk materiale og ulike typar minnestoff i private arkiv. Men det finst også informasjon om tekstilar og klede i andre og mindre brukte offentlege arkiv.

AV LISABET RISA, FØRSTEARKIVAR, STATSARKIVET I STAVANGER

Tekstilar og klede er organisk og forgjengeleg materiale. Dessutan vart både tekstilar i heimen og klede brukte til dei var utslitne før. Lite er derfor bevart, både i musea og hos private. Det er særleg stasplagg som dåpskjolar, brurekjolar og silkesjal som er bevarte. Men denne type draktmateriale representerer bare brotstykkje av den gamle kleskulturen frå tida før 1900-talet.

Mange funn av tekstil- og draktdelar i graver og myrar, smykker frå vikingtida og tidlegare, perler

og draktspenner med og utan tekstilrestar, fortel om korleis manns- og kvinnekleda i store trekk såg ut i Norden i førhistorisk tid. Utsmykkingar og utstyr i mellomalderkyrkjene, som gravminne, biletmåleri og skulpturar i tre og stein fortel om klesskikkar hjå dei leiande gruppene i samfunnet i høg mellomalderen, dei tre hundreåra etter 1000-talet.

Dei eldste, skriftlege opplysningane om klesplagg skriv seg frå same perioden. Bokserien *Diplomatarium Norvegicum* inneheld ei stor samling mellomalderdokument med både privat og offentlig opphav. Her finst det fleire, men

Dei tre eldste barna til spinnerimeister Idland i Oltedal fotograferte i 1894. Kledda var heimesyddde av kjøpety. Foto: Greve, Stavanger, Statsarkivet i Stavanger (SAS 1999/4) – utsnitt.

Ein søskenflokk frå Berge i Gjesdal fotografert i 1894. Eldstemann har heimestrikka lue og sokkar. Ukjend fotograf, Statsarkivet i Stavanger (1986/14 Gjesdal bibliotek).

Berte Kyllingstad (1801–1890) frå Gjesdal. Ho er kledd i stakk, liv, forkle, sjal og hovudplagg med hue under. Plagga var laga av ullstoff og silke. Ukjend fotograf, Statsarkivet i Stavanger (1984/16 Gjesdal bibliotek) – utsnitt

sporadiske opplysningar om draktmateriale, særleg i testamente og i brev om medgift. Men informasjonen i slike dokument er likevel for knapp til at han kan verta noko meir enn eit lite supplement til det fysiske minnematerialet frå perioden før 1600-talet.

Kva fortel rettsprotokollane?

Dei to eldste tingboksseriane i landet går tilbake til 1613 og 1616 og finst båe ved Statsarkivet i Stavanger. Første gongen klede er nemnde i desse protokollane er i 1620. Ei rettssak i Høle i Ryfylke har opplysningar om ei mannshue av fløyel. Hua hadde för og klaffar.

Tingbøkene eller rettsprotokollane nemner tekstilar og klede i fire forskjellige samanhengar:

- ved tjuveri av enkeltplagg eller av draktsølv
- i rettssaker der klesplagg eller draktsølv hadde vore nytta som betalingsmiddel
- når det vart strid om deling av arvemidlar der klede og draktsølv utgjorde ein del av dødsbuet
- i omtalar av straffedømde personar som rømde, eller som ikkje kunne betala bøtene sine.

Elles finst det berre spreidde og knappe opplysningar om klede, som til dømes i ei sak frå 1637 om friargåva frå Svend Rott i Sola, ei gåve som bestod av ein pengesum, to sølvskeier, eit sølvbelte og noko lerretsstoff, og i ei rettssak mellom far og dotter på Tunheim i Time i 1642 om eit snøreliv med maljer. Det går fram av tingbøkene at sølvbel-

te eller delar av slike kunne brukast som betalingsmiddel ved kjøp av jord. Det same galdt vadsmål. Større vadsmålstykkje var vanleg som betalingsmiddel ved mindre kjøp.

Dei mange tjuverisakene gjev innblikk i dagleglivet på 1600-talet. I 1682 stal Kirsten Hansdotter frå Stavanger både klede og tekstilar kringom i distriktet. Kledda var eit forkle, tre serkar og to barneskjorter av lin, to kvinnehattar, den eine med kniplingar, eit par kvite sokkar, ei kvit trøye, eit par skinnhanskar, eit skjørt i kirs eller grovt ullstoff, ei kvit livskjorte, ein grå ”kiol” av stoffet pollemet, ein svart ”kiol” i ullstoff, ei blå fløyelshue, to kvite forkle, eit grønt forkle i tynt ullstoff, ein ”snepp”, som kan tyda ein snipp til ei kvinnehue, ein overdel, ei skinnmuffe, og ein halsklut av floss.

Tjuvegodset til Kirsten viser at det var mange utanlandske tyvarer i kledda til folk på 1600-talet, og at folk hadde kontakt med utanverda. Folk hadde ikkje berre klede av heimevove vadsmål, men også moteklede med utanlandsk opphav. Rettssakene fortel også om kva slags klede og smykke folk brukte på 1600-talet, enten det no var ”kiolen”, den typiske mannstrøya på 1600- og 1700-talet, konehuer i fløyel, pannelin, skinnmuffer, eller forkle som ikkje var til arbeidsbruk. Med unntak av ullunderskjorter eller natt-trøyer, møter me igjen alle drakt- og smykketypane i listene over klede og sølv i dødsbuskifta på 1700-talet.

Det var nemleg ikkje vanleg å rekna opp underklede og arbeidsklede i skifta.

Retts sakene viser også at det var mykje draktsølv hos bøndene, og at knappane, skospennene, nåla til halstørklede og spennene til knebuksene var av sølv når dei hadde råd til dette. Elles brukte dei knappar og spenner av tinn. Opplistinga av stolne gjenstandar viser også at tekstilane og kleda var fargerike, at menn til dømes hadde ulike fargar på vesten, trøya og buksa. Både silke- og bomullstørklede var importerte frå utlandet, silken truleg frå Frankrike og bomullstørklede frå England. Namnebruken fortel også om dette. Dei første bomullsmaskinspinneria i Noreg kom ikkje før etter 1840.

Rettsprotokollane inneheld elles sparsame opplysningar om kleda i dødsbuskifta. Skifteforretningane kom berre for retten om det vart strid mellom arvingane. I slike tilfelle vert det vist til den "salige Mands" eller "Kvindes Gangklæder"; bukser, trøyer eller stakkar, utan nærare opplysningar om korleis plagga såg ut.

Rettsaker i samband med skipsbesøk og skipsforlis viser også at folk på landsbygda fekk tak i utanlandske klede og tekstilar. Dette går også fram av dødsbuskifta frå Jæren og Dalane. Kontaktane frå den omfattande tømmer- og trelasteksporten på 1500- og 1600-talet var viktig her. Det var ikkje uvanleg at dei som førte trelastkutene, skaffa både stoff, ferdige klede og hattar frå utlandet til velstående trelasthandlarar på Sørlandet og Vestlandet.

Skifteprotokollane syner moteendringar

Skifteprotokollseriane i sorenskrivar- og byfogd arkiva går vanlegvis tilbake til om lag 1660. Tradisjonelt har skifteprotokollane først og fremst vore nytta av slektsgranskarane. Først i seinare år har særleg etnologar brukt desse protokollane til studiar av tekstil- og draktmateriale.

Det er grunn til å tru at analysar av skiftematerialet på landsbasis frå heile tidsperioden 1662 til ca.

1850 ville kunna gje nye kunnskapar om møtet mellom gamle klesskikkar og framande motar. Då vil me også få betre kunnskap om regionale forskjellar i draktskikkane. Skiftematerialet er ganske representativt når det gjeld alder og kjønn. Det var ikkje berre eldre folk det var skifte etter, men ofte etter folk som døydde i deira beste alder. Mange kvinner døydde på barnseng før.

Også sosialt er skiftematerialet representativt, særleg når ein ser by og land under eitt. No fanst det rett nok ei eiga geistleg skifteforvaltning frå 1661 til 1809 og ei eiga militær frå 1690 til 1824, men i praksis strekker desse lokale seriane seg over langt kortare tidsperiodar. Dei geistlege skifteprotokollane i prostearkiva ved Statsarkivet i Stavanger dekkjer til dømes perioden ca. 1780-1810.

Forordningar mot overdådige drakter

Dei få spadestikka i retts- og skifteprotokollar frå Rogaland viser at både kvinnene og mennene hadde ein variert og fargerik garderobe laga av både heimeprodusert ull eller vadsmål og ikkje minst eit rikt utval importerte tyvarer. Materialet viser også at dei var opne for moteimpulsar frå byane og frå utlandet. Dette stemmer også med innhaldet i embetsmannsberetningane og med dei mange kongelege forordningane som kom i hundreåret mellom 1683 og 1783. Desse hadde forbod mot importerte tekstilar og luksus i klesvegen hos bøndene.

Dei dansk-norske styresmaktene var interesserte i å kontrollere dei norske naturrikdomane, næringslivet og også korleis folk levde her i landet. Utover på 1700-talet bad dei ofte om rapportar frå dei lokale embetsmennene om tilstanden på desse områda i distrikta deira. Mange av desse topografisk-økonomiske innberetningane har også opplysningar om klesdraktene og klesskikkane til folk på landsbygda. Rapporten frå amtmann de Fine i Stavanger amt frå 1745 står i ei særstilling mellom dei fem kjende embetsmannsberetningane

frå Rogaland, og også i ei særstilling nasjonalt. Amtmannen fortel om korleis kvinnene og mennene kledde seg, og han la ved både ein fargeteikning av mannsdrakter frå fire ulike delar av amtet og eit sett med prøvar på heimevovne ull- og linty i mange ulike fargar. Amtmannen såg nemleg med uro på korleis folk skaffa seg stadig meir av importerte tekstilar. Han ville at folk brukte pengane sine til nyttigare ting enn til slik luksus.

Styresmaktene i København ville gjerne forma folk til bestemte leve- og veremåtar i det daglege. Samfunnet skulle vera klassesdelt, og dette skulle også visa seg i måten folk kledde seg på. I åra mellom 1683-1783 kom det ikkje mindre enn 17 kongelege forordningar om kva folk i dei forskjellige samfunnslaga hadde lov til å bruka av klestypar, av stofftypar til kleda eller av smykke. Den kongelege forordninga av 12. mars 1783 om *Overdaadigheds Indskrænkning i Bondestanden i Danmark og Norge* vart den siste i ei lang rekkje slike direktiv frå dei

Reise eller "Løsladelses"-pass frå 1841 til Michael Johannessen Line. Original i Statsarkivet i Stavanger (Fogden i Jæren og Dalane, CA 2, Reisepass, transportordre 1828-1864).

styrande i København om korleis folk både skulle kle seg og te seg.

Både dei mange embetsmannsberetningane og også dei første beretningane frå utlendingar som reiste i Noreg frå slutten av 1700-talet, viser at moteimpulsar, nett som andre kulturimpulsar, spreidde seg til landsbygda frå byane, særleg frå hamnebyar. Dei viser også at moteinnsлага festa seg på ulike måtar til etablerte draktskikkar kringom i bygdelaga.

Klede og motar i transportordrar og auksjonsprotokollar

Det finst mest ingen fotografiske portrettseriar i offentlege arkiv før 1950. Unntak er nokre få albumar og negativseriar med fange- eller klientportrett i fengselsarkiv og i ulike typar institusjonsarkiv. Dette er svart-kvitt-fotografi. Men dei mange atelierportretta frå 1860-åra og framover i private arkiv og samlingar supplerer desse offentlege portrettarkiva.

I dei lokale fogdearkiva finst forløparane til fangeportretta. Dette er dei mange transportordrane eller fangetransportsetlane. Når fangar skulle sendast til straffarbeid på tukthus eller festningar, hadde dei som følgde, med seg ein transportordre med alle nødvendige opplysningar om arrestanten, mellom anna ei detaljert utgreiing om korleis han såg ut og var kledd. Informasjonen om fargebruken på dei ulike draktplagga var viktig i tilfelle fangen rømde under transporten og måtte etterlysast. For fangar som reiste heim etter endt soning finst det tilsvarande "Løsladelsespass" i fogdearkiva. Slike pass som straffeanstalten skreiv ut, har også opplysningar om heile garderoben som fangen hadde med seg på heimereisa.

Om Michael Johannessen Line frå Time, som i 1841 hadde sona ferdig på tukthuset i Kristiansand, står det i passet at han hadde på seg blå trøye og vest i kledestoff, blå vadmålsbukser, kvite vadmålsunderbukser, ei strikka natt-trøye, eit raudt silketørkle, gulstripet skjorte, blå ullstrømper, sko og svart hatt. Han hadde med seg frå tukthuset to

lerretsskjorter, to par strylerretsbukser, ei stripet skjorte, eit raudt og kvitt bomullstørkle, eit par blå ullstrømper og eit par sko.

Til no er det ikkje kjent at nokon har brukt dette interessante materialet til drakthistorisk forskning. Desse dokumenttypene supplerer også dei eldste atelierportretta frå 1860-åra.

I seriane over frivillige auksjonar i lensmannsarkiva og over tvangsauksjonar i sorenskrivararkiva finst det også informasjon om klede og tekstilar. Var det auksjon over ei tekstilbedrift, får me gjerne oversyn over heile produktvalet. Tilsvarende gjeld for vareutvalet i lokale butikkar. I 1896 var det til dømes auksjon over ein landhandel i Bjerkreim. I vareutvalet til den vesle landhandelen var det både: "... Sorte og kulørte Kjoletøier i hel og halv Uld, lyst og mørkt, Bomuldstøier, Sirtser, Skaut, Bolster, Shirting, ca. 1 000 stykker Tørklæder, Frakketøier, Buxetøier, Drestøier og Førsager, mange Stykker ubleget og bleget Bomuldslerred m.m."

Tekstilproduksjon i skattemanntal, tollarkiv og folketellingar

Skattemanntal for byane frå slutten av 1600-talet og framover fortel indirekte om produksjon av tekstilar. Dei viser nemleg kven som dreiv profesjonelt med spinning, veving eller strikking i heimen eller i ulike manufakturhus. I tollarkiva frå byane finn me igjen ein del av denne produksjonen i listene over toll på inn- og utgåande skipslaster. Frå Dalaneregionen i Rogaland var det særleg ein stor eksport av "uldne Dækkener" eller vadmålskvitlar, strikka sokkar, natt-trøyer og huer til Bergen og til byar på Austlandet.

Også amtmann de Fine (1745) var oppteken av denne store heimeproduksjonen av tekstilar. Forskarane som reiste i Dalane på 1800-talet, som teologen og sosiologen Eilert Sundt (1865) og økonomen Boye Strøm (1888), skriv om den store mengda av heimestrikka sokkar og natt-trøyer

som vart selde over heile Austlandet og også i butikkane i Kristiania.

Folketellingsmaterialet frå 1800-talet for både byane og landsbygda viser også indirekte til tilsvarende heimeproduksjon. Men skattemanntala og folketellingane fortel ikkje kva typar tekstilar dette galdt. Forutan tollarkiva finn me først og fremst denne type opplysningar i femårsberetningane til lensmennene.

I 1825 fekk alle amtmennene i oppgåve å senda beretningar til styresmaktene om tilstanden innan landbruk, fiskeri, bergverksdrift, handel, husflid, håndverk med vidare. Frå 1827 skulle dei sendast kvart femte år. Beretningane vart trykte for perioden 1830-1915. I amtmannsarkiva finst det lokale underlagsmaterialet i form av brev, utfylte skjema og rapportar frå lokale tenestemenn som fogdar og lensmenn. Mot slutten av 1800-talet vert dette materialet ganske omfattande, noko som også heng saman med den generelle samfunnsutviklinga.

Saeuella var ei viktig råvare og grunnlaget for heimeproduksjon av tekstilar. Grunnlagsmaterialet i femårsberetningane er det beste kjeldematerialet til studien av denne heimeindustrien. Då lensmann Tollef Gjødrem skreiv første meldinga si til amtmannen i 1897, måtte han svara på tre spørsmål om handverksproduksjonen i Bjerkreim, distriktet sitt:

- Produserte folk kledestoffet (ullstoff eller vadsmål) til eige bruk sjølv, eller kjøpte dei dette?
- Produserte folk også kledestoff for sal, og kva var i så fall salsverdien?
- Var det handverkarar eller andre i Bjerkreim som produserte varer for sal utafor Bjerkreim?

Svarbrevet viser at det var ein stor heimeproduksjon av kledestoff og strikkevarer eller spøt. Om lag 80 % av vadmålet til eige bruk vart vove i heimane. Dessutan var det ein stor produksjon av vadsmål til undertøy for sal, og ein stor produksjon av strikkevarer. Lensmannen opplyste at om lag 200 bønder (heimar) vov kledestoff og strikka sokkar og trøyer

Interiør frå ullvarefabrikken på Ålgård, 1912. Kvinnene på fotografiet arbeide i fillesorteringa. Foto: truleg Børre Norland. Original i Statsarkivet i Stavanger (SAS 1989/12).

for sal. Det nye var at desse flittige produsentane fekk andre til å spinna ulla for seg, slik at dei kjøpte ferdig garn. Lensmannen sette nettofortenesta frå denne tekstilproduksjonen til 5 200 kr i 1897. Både privat arkivmateriale som skriftlege livsminne, brev og dagbøker inneheld spreidde opplysningar om klede, klesskikkar og tekstilproduksjon. Slike kjelder er likevel berre supplement til aktuelle arkivseriar i offentlege arkiv og til arkiva etter

private tekstilbedrifter. Til no er det først og fremst skiftematerialet som er brukt systematisk. Mange interessante forskingsoppgåver ventar for dei som også vil ta i bruk dei andre arkivtypane med informasjon om tekstilar og klede i vid forstand.

Litteratur:

Risa, Lisabet: "Mellom nye motar og gamle klesskikkar. Kjelder til drakhistoria på Jæren og Dalane i eldre tid" i *Då moten kom... Frå vadmål til mikrofiber*, 1998.

Kirsej, sars, estoffe og chalon

Innførsel av stoffer til Trondheim 1784

21. mai 1784 kom skipperen John Walker fra Whitehaven i England med sitt skip ”Nellij” til Trondheim. Størstedelen av lasten var trelast, men han brakte også med seg andre varer. Han hadde blant annet med seg ulike typer stoffer for kjøpmann Ditlev Gadebusch der i byen. Det var 600 alen kirsej og 560 alen bay, begge grove, tett valkede stoffer som ble brukt til soldatuniformer. Men det var også finere stoffer, som 690 alen estoffe, et tykt blankt ullstoff med innvevd mønster. De 432 alen chalon og 450 alen med rask, som begge er tynne ullstoffer, skulle brukes til fôr. Til sammen hadde Gadebusch bestilt elleve ulike stofftyper, i alt nesten 4 500 m.

Disse opplysningene finner vi i Generaltollkammerets serie med reviderte tollregnskap, inngående tollbok. Dersom man ønsker å vite mer om hva slags stofftyper som ble innført til Norge, og i hvilke mengder, trenger man ikke arbeide seg møysommelig gjennom alle innførslene i tollboka. Det arbeidet har tolleren allerede gjort. I hele siste halvdel av 1700-tallet finner man i tollboka et alfa-

betisk register over alle varer som ble innført og utført gjennom tollstedet. I tollboka for Trondheim er det i 1784 opplistet minst 40 ulike stofftyper, alt fra kinesisk silketøy til grovt klede. Mesteparten av stoffene kommer direkte fra havner utenfor dobbeltmonarkiet og hertugdømmene. Men noe har tatt veien om Danmark først. En del av stoffene har navn etter de byene der de ble produsert, for

AV HEGE BRIT RANDSBORG,
ARKIVAR, RIKSARKIVET

Sito Gryn		172 w	101 1/2 al	22 1/2 ad
Sito Mand			82 1/2 ad	
C				
Estas Boinas				50 1/4
Duffelboinas	93291 #	1270 1/2		17815 1/4
Sito Mollas				non 10 1/2
Kallmank			13 al	3654 al
Lammulgaru, teimidar				32 1/4
Sito Gaar, saar				30 1/4
Lammaloh		690 al		
Lammulgaru	28 1/2			118 al
Lanaria. Slyn	16 1/4			709 1/4
Lanaria. Slyn				2 1/2

Under bokstaven C i varelista i tollboka finner vi kallemand, et atlaskvevet stoff av ull eller ull blandet med silke, tvunnet kamelgarn og kamelhår, kamelot, et toskaftet stoff i ull, silke eller kamelhår med innvevde gull- og sølvtråder, og kammerduk, et fint lerretsvevd linstoff fra Flandern. Original i Riksarkivet. (Generaltollkammeret, Tollregnskap, Trondheim A, eske 162-163, Inngående tollbok I 1784).

eksempel chalon, et ullstoff fra den franske byen Chalon, eller nanking, et gult bomullsstoff som opprinnelig ble laget i Nanking i Kina, men som etter hvert også ble produsert i England og Tyskland – etter hvert også i andre farger som sort og blått.

Vareregisteret er ikke alltid like lett å tolke. Stoffene måles i stykker og i alen. Alenmålet er fast, det er 62,8 cm. Men stykkemålet varierer fra stofftype til stofftype, alt fra 64 alen til 10 alen. Et stykke er egentlig en vevlengde, og den kan altså variere. Noen samlet oversikt over stykkelengder fins ikke. Arent Berntsen har i sin bok "Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed" fra 1600-tallet oppgitt noen mål, bl. a. utgjør 17 alen kirsey ett stykke. Men dersom man går igjennom tollbokas detaljerte innførsler over alle innkomne skip, vil det av og til dukke opp opplysninger om stykkelengder. I tollboka for Trondheim i 1784 får vi vite at seks stykker ullen estoffe utgjør 60 alen. Altså er stykkelengden av denne stofftype 10 alen. Det ser ut til at jo tykkere stoffet er, jo færre alen går det pr. stykke. Det er ikke bare stoffer som importeres. I varelista finner vi også ulike typer garn, som bomullsgarn, tvunnet kamelgarn – som ikke bare er kamelhår, men først og fremst hår av angorageiten – og tvunnet silke. Det blir også importert fibre som skal bearbejdes videre, som lin og stry. Dette gjelder først og fremst fibre som

ikke produseres i større mengder i Norge. Også en del fargestoffer importeres. Disse skal nok i stor grad brukes til å farge garn eller ferdig vevde stoffer. I 1784 ble det importert 1706 pund – ca. 850 kg – indigo, som gir blå og grønne farger. Et annet, litt eksklusivt fargestoff er tørket kochenillelus. Lusa holder til på fikenkaktusen og gir en purpurrød farge. Dette stoffet ble importert for en verdi av 170 riksdaler.

Mesteparten av de importerte stoffene ble brukt til klær av ulike slag. Da trengte man også mange typer hekter og maljer, knapper og bånd. Disse finner vi også i varelisten. Av de mer eksklusive ting man kan pynte sine klær med, er kniplinger. 14. oktober kom skipperen Ole Halstrøm fra København med en mengde varer. Blant disse var en eske med holsteinske kniplinger som han ikke fikk fortollet med en gang, "... i mangel af den fornødne Rigtighed ...". Først 24. desember kunne esken bli utlevert til eieren O. S. Blechingberg. Esken inneholdt 30 stykkelengder og var forseglet med tollseglet til den sønderjyske byen Tønder. En årsak til at kniplingene ble liggende på tollboden så lenge, var kanskje den nye loven av 20. januar 1783 som skulle begrense forbruket av luksusvarer, særlig da slike som var produsert utenlands. Fra 1. januar 1784 var det for eksempel forbudt med alle fremmede kniplinger. Men esken med kniplinger som

Ole Halstrøm kom med, var produsert i hertugdømmene, og ble derfor ikke regnet som utenlandske.

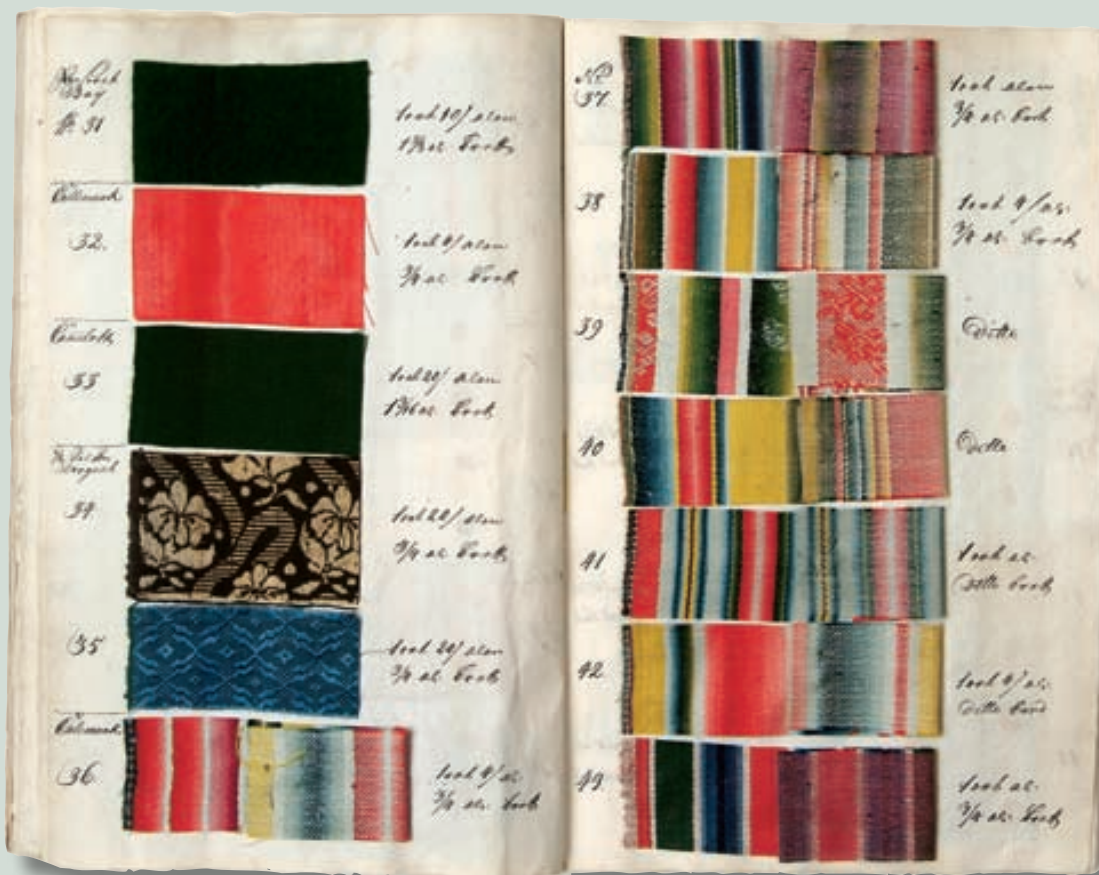
Kan vi stole på varelista? Er alle varer med? I oktober kom skipperen Diderich Bruun med sitt skip "Jomfru Maria" fra Danzig. Med seg hadde han bl.a. 730 alen sajet som er et forholdsvis tynt ullstoff. Denne stofftypen fins ikke i varelista. Så det glipper litt for tolleren av og til. Ser man nøyere på lista over de mindre skipene, jektene, som først og fremst farter mellom de norske byene, oppdager man fort at det ikke alltid oppgis hverken vekt, lengde eller varesort av det som lasten inneholder. I varelista fins det også måleenheter som ikke er så enkle å tolke. For hvor mange meter kniplinger fins i de to eskene som er oppført, og hvor mange meter netteduk får man egentlig for 12 riksdaler?

Skipperen John Walker fra Whitehaven har med seg elleve forskjellige stofftyper, i alt nesten 4,500 m, til kjøpmannen Ditlef Gadebusch i Trondheim. Original i Riksarkivet (Generaltollkammeret, Tollregnskap, Trondheim A, eske 162-163, Inngående tollbok 1784).

Kilde:

Rentekammeret, Tollregnskap, Trondheim A, eske 162 og 163, Inngående tollbok 1784

Prøver på stoffer produsert av silke- og ullvarefabrikkene i København. Original i Statsarkivet i Trondheim (Trondheim stift og amt, Db-0011 Kgl. Reskripter og befalinger 1759-1760, nr. 7, Brev 30. Mai 1760).

Av saliges gangklær

Klær og klesskikk i og rundt Kristiania omkring år 1700

Hvordan kan arkivmateriale som skifter, tollister og billedmateriale brukes til å studere klær og klesskikk i eldre tid? Hvordan kledde kvinner i og omkring Kristiania seg rundt år 1700? Disse spørsmålene var utgangspunktet for min magistergradsavhandling i etnologi.

AV KRISTIN MATHILDE RØGEBERG, MAG. ART.

Undersøkelsen min bygger på skiftematerialet for Aker fogderi 1658-1780, ca. 2500 forretninger, supplert med ca. 450 skifter fra Kristiania i utvalgte perioder innenfor tidsspennet 1692-1775. Jeg har gått nærmere inn på de to periodene 1656-1700 og 1720-29. Disse periodene ble valgt da det så ut til at det motebildet som skiftene gir for tiden før 1700, var nokså konstant, og at dette mote-bildet holdt seg til omtrent 1720. I årene 1720-1729 gikk en del eldre elementer ut av bruk, og nye kom inn. Alle opplysninger i skiftene, enten det gjaldt personer eller gjenstander, ble registrert i kodet form for videre bearbeiding elektronisk.

Skiftene er ført etter et visst mønster. Først får vi personopplysninger, deretter registreres alt løst og fast gods med en vurdering av hvilken verdi det utgjør. Til slutt blir gjeld og omkostninger trukket fra verdiene i boet. Skiftenes bruttosum er lagt til grunn for inndelingen i sosiale grupper da bruttosummen gir det sikreste uttrykk for folks økonomiske bæreevne. Lovverket hadde bestemmelser om at det primært skulle skiftes der arvingene var umyndige,

enten barn eller barnebarn.

I undersøkelsen grupperte jeg derfor skiftene etter om den avdøde kvinnen var middelaldrende eller gammel. Skillet ble satt ved ca. 50 år. Alder er sjelden oppgitt og ble derfor anslått ut fra de umyndige arvingenes alder.

I skiftene ble plaggene beskrevet så nøyaktig som det var behov for til identifisering og vurdering: De har en betegnelse, og vi får opplysninger om materialbruk, farge og verdi. Plagg med samme funksjon eller av samme materiale står gjerne sammen, slik

Natt-trøye strikket i rød silke, brodert i gull og sølv. Original i Norsk Folkemuseum (NF 520-60).

som hverdagsklær, linklær, sko og strømper. De mest verdifulle plaggene ble registrert først. Plagg som var uinteressante, hadde en tendens til å minke i verdi og ble ofte notert nederst på listen.

Sort ytterst, rødt innerst

Skiftene på landsbygden vitner om en mer standardisert klesskikk enn i byområdet. Landsbygden ble derfor undersøkt først, dernest byområdet for å se om samme klesskikk kunne spores der.

Anne Christophersdatter Øverlands skifte fra 1699 gir en meget god oversikt over hvilke gjenstander vi kan vente å finne i en landhusholdning rundt Kristiania på slutten av 1600-tallet. Hun bodde på gården Øverland i Østre Bærum, og familien var leilendinger.

På den tiden var det slik at fargen på den enkelte draktdelen i større grad viste til motebildet enn materialet denne var laget av. Sorte plagg, trøyer og skjørt, også kalt kledning, ble vurdert høyest og registrert først. Anne Christophersdatter hadde også en kjole som var sort. Dette var et ytterplagg. Røde og blå plagg ble dernest registrert. Dette var trøyer og skjørt brukt under de tilsvarende sorte plaggene. Trøyene var ofte bundne, dvs. strikket og oftest kalt natt-trøyer. Én trøye hadde strikkede ermer, natt-trøye-ermer. Trøye og skjørt i samme farge ble vurdert sammen og brukt sammen. Anne Christophersdatter hadde også et rødt plysj-snøreliv med 30 sølvmaljer og hemper, og et blått plysj-snøreliv med 22 sølvmaljer.

Av hodeplagg var det tre sorte og en ”adfarvet” dvs. i en sterk, iøynefallende farge. Linklærne besto av halstørklær ”med knippels”, halskluter, lommestørkle, hatter og tre forklær. Det fantes også en avdeling med hverdagsklær. Strømper og sko ble av en eller annen grunn ikke tatt med. Få skifter har med denne type draktmateriale.

Anne Christophersdatter hadde altså sorte plagg ytterst, røde eller blå natt-trøyer, skjørt og snøreliv,

Rødt skjørt og rød strikket, brodert natttrøye med sort kjøl over. Maren Nielsdatter Rommedal, f. Brunow, 1667 – 1720, malt 1693. Original i Norsk Folkemuseum (NF 5162).

hvit linhatt med sort lue over, hvitt tørkle rundt halsen ”med knippels” og hvitt forkle. Hun hadde mulighet til å vise seg med et hvitt lommestørkle ”med doper for enden”, eller med en liten, forgyldt salmebok. Skiftet har en salmebok registrert blant bøkene. Sort trøye som overplagg var vanligst på landsbygden før år 1700, slik Anne Christophersdatters skifte viser. Dette var flasketrøyer. Men den sorte kjolen hadde gjort sin entré. Den var splittet foran så det røde skjørtet syntes. I Kristiania var sorte kjoler det mest brukte overplagget.

Moteplagg i tollister og krambodskifter

Skiftene etter enkeltpersoner kan suppleres med ikonografisk materiale, tollister og med krambodskifter. Utover på 1700-talet ble motebildet mer differensiert. I 1720-årene ble de sorte plaggene registrert i 40 %, mot i 60 % av skiftene før år 1700. Rødt og blått ble etter hvert supplert og delvis erstattet med lysere pastellfarger og lettere stoffer. Disse hadde gjerne rute- eller stripemønster, eller de var ”blomet”. Slike stoffer ble, sammen med flaske-

trøyen, brukt i landdistriktene langt utover på 1800-tallet. Fra 1760-årene var den gamle ”sorte” draktskikken stort sett knyttet til eldre eller fattige kvinner.

Anne Christophersdatter hadde flere forskjellige strikkede natt-trøyer og også en trøye hvor bare ermene var strikket. Denne type natt-trøyer og ermepar ble innført til Kristiania praktisk talt hvert eneste år fra 1672. Frem til 1690 ble det innført ca. 1532 natt-trøyer og 576 ermepar. I følge tollistene var det en bølgetopp fra ca. 1670 og fremover til etter år 1700. Men det ble innført natt-trøyer helt frem til 1752, i følge den siste bevarte tollisten innenfor undersøkelsestidsrommet, og ermepar i et anselig antall frem til og med 1733.

For hele det undersøkte tidsrommet viser det seg at krambodene solgte natt-trøyer og ermepar til en forholdsvis overkommelig pris, fra 3 mark til 2 riksdaler. Natt-trøyene av silke tilhørte øyensynlig ikke krambodenes utvalg. I skiftene ble disse vurdert til opp mot 14 riksdaler, tilsvarende 3 kyr. Anne Christophersdatter hadde ingen silketrøye. De ble hovedsakelig brukt av velstående kvinner i byen og i forstedene. Rødt var den mest brukte fargen. Natt-trøyer av ull og i silke fantes også i blått og grønt. De kunne ha betegnelser som ”hjemmebunden”, ”hollandsk” eller ”engelsk”.

En statistisk analyse av skiftene forteller oss hvilke plagg de fleste kvinner hadde og antyder hvordan de ble brukt. Krambodskifter, tollister og samtidig portrettkunst supplerer skiftematerialet og knytter samtidig spredningen av drakt- og moteimpulsene i Kristiania-området til England og Holland.

Litteratur:

Kristin Mathilde Røgeberg: *Av saliges gangklær. En skifteanalyse.* Magistergradsavhandling i etnologi, UiO våren 1989.

Utover 1700-tallet kom pastellfargede og lettere stoffer inn i draktene, som til denne kona fra Gudbrandsdalen ca. 1830. Fra Aagot Noss: *Johannes Flintoes draktakvarellar* s. 23. Norsk Folkemuseum (NF 7830).

Å lide for skjønnheten

”Du må lide for skjønnheten,” sa mor da hun rullet opp håret mitt til danseskoleballet, en gang midt i forrige århundre. Måten hun sa det på, ga meg en fornemmelse av en nedarvet sannhet som jeg ikke helt klarte å fange. Dette var ikke mors egne ord, men et utsagn med røtter i en dunkel fortid i en verden jeg ikke kjente.

Senere, etter år med studier i denne dunkle fortiden, innså jeg den dype sannheten i utsagnet fra barndommen. Kvinners klesdrakt var smerte, fra renesansen til 1. verdenskrig iførte de seg lidelse for å forme kroppen dit moten ledet. For de skulle ha timeglass- eller S-fasong, skikkelsen skulle være tung, kompakt og søyleformet eller lett og luftig med svungne linjer. Ser vi på draktene gjennom århundrene, er det vanskelig å tenke seg at de alle er beregnet på samme art, den kvinnelige menneskekroppen. Og tar vi dem på, oppdager vi at de passer jo slett ikke, selv om høyde og bredde er tilnærmet lik den opprinnelige eierens. Vi må først modellere kroppen med spiler og snøringer, korsetter og krinoliner før vi kan tenke på å svinge oss i en ballkjole fra svunnen tid.

Jeg sydde meg en kjole en gang, en festkjole med spiler nedover kroppen både foran og bak. Spilene var av plast, de skulle ikke holde kroppen inne, men den ermeløse kjolen oppe. Jeg prøvde den da den var nesten ferdig. Den satt den som et skudd – men da jeg forsøkte å sette meg, kom jeg meg fort opp igjen. Spilene boret seg ned i lårene mine, og skulle jeg sitte, måtte jeg sette meg ytterst på stolkanten, rette ryggen og dra bena under stolen. Det endte med at jeg sprettet opp sømmene nederst, kuttet spilene i passe lengde og gikk på fest med en kjole jeg både

kunne sitte og gå i uten å få gnagsår og blåmerker på kroppen.

Hva da med spiler av hvalbein, av jern eller stål, kombinert med en snøring så stram at verken lunger eller andre innvoller får være i fred? Spiler som borer seg inn både her og der og som gjør det vondt å bevege seg og umulig å hvile. Og hva med en kroppsforming som må starte med ganske små jenter, slik at kroppen vender seg til restriksjonene og det blir mulig å leve med dem som voksen? Var det slik de levde, våre formødre? Eller var dette noe som foregikk i andre land, ved de kongelige hoffene og de adelige slottene nedover i Europa? Hvilke spor har vi etter motedrakter og stilkjoler i vårt eget land, i våre egne bygdelag?

Vi ser dem i maleriene. Damene fra 16- og 1700 tallet med stive ansikter og ditto positurer, kropper med rette linjer omkranset av stive blonder og kunstige frisyre. Kunne de røre seg? Kunne de leve et liv i en sånn innpakning?

De kunne i hvert fall ikke klare seg på egen hånd. Ikke kunne de kle seg uten hjelpere til hånd, ikke kunne de bake eller brygge, langt mindre fyre i ovnen eller hente ved og vann. De var fornemme og vakre, men ubrukelige i hverdagen. Og signaleffekten var sterk og klar: Disse kvinnene var hevet over allmuen, den gemene hop. De var et synlig bevis på makt og rikdom.

Men dette gjelder jo bare en liten gruppe kvinner fra de øverste sosiale lag – og maleriene sier egentlig ikke noe om hverdagen deres heller, for det var festklærne som ble foreviget når kvinnene skulle stå modell.

Og det er festklærne det gjelder i skiftene også, disse innholdsrike kildene som forteller om den materielle hverdagen rundt våre forgjengere, om bord og senger, redskap og kister, og altså klær og smykker. Men skiftene forteller mest om de kostbare gjenstandene, arvegodset, det som skulle deles. I skiftene står det om finklærne, de vakre og kostbare stoffene som ble innført fra fremmede land, silke fra Rouen, bomull fra England, fløyel og damask. Det legges ut om sølvspenner og silkesko, blonder og kniplinger, fargede ullstoffer og broderede brystduker. Skjønnhet og prakt var viktig da som nå, rikdom og overflod skulle nyttes eller investeres og skiftene ligger der i dag som monumenter over alt man ikke får ta med seg "når man går".

Jo da, det står om gangklær også, hverdagsklærne. Et gammelt vadmelskjørt her og en ullserk der, verkenstrøyer og strikkede strømper. Ble det først holdt skifte, så tok man med alt som var igjen etter at begravelsen var overstått og det verdiløse fordelt. Og sannelig, fra 1700-tallet leser vi om livstykke med maljer et sted, om blomstrete snøreliv et annet og et rødt fløyelssnøreliv et tredje sted. Det ser da ut som de har fulgt moten disse kvinnene også, og snørt seg inn etter moteimpulsene fra det store utland.

Fra 1800-tallets begynnelse dukker musselinskjolene opp, de hele kjolene som overtok etter snøreliv og stakk og som hadde lyse farger, tynne stoffer og høy livlinje som kjennetegn. Og lenger

ut på 1800-tallet kan Ivar Aasen fortelle om bøkkeren som fikk pågang av kvinner som ville ha brukne tønnevastaver til å lage korsetter av. Forfengelighetens veier er uransakelige, og kildene forteller historier både om oppfinnsomhet og vilje.

Vi får det svart på hvitt fra amtmann Bendix Christian de Fine som skriver om de gemene tjenestefolk i Stavanger i 1745: "Omkring Stavanger bye ere jsær de unge qvindemennisker meget foranderlige i deres dragter og gaar med affarvede silke, røde sartzes eller kartunstrøyer. ... Ellers havde de fleste i almindelighet nok lyst at optænke og iføre seg alle de nykommende noder og moder havde de ikkun vilkaar, som de har villie."

Det ser ut til at det er byene som er hardest rammet av dette motehysteriet, men landsens kvinner er ikke egentlig noe bedre, for "... de indkommende bønderpiger fra landet efter et aars tieniste her efterarter og oppfører sig i fremmede silke- og uldenklæder, ligesaavel som een ordinair borgerqvinde allersømmeligst kunde anstaae."

Det var ikke bra, det undergravde både standsforskjeller og landets økonomiske balanse, så de prøvde seg fra København, men med liten suksess. Det hjalp ikke verken med skoskatt eller parykk-skatt, lover eller forordninger, både kvinner og menn kledte seg etter egen kjøpekraft og

Benedicte Grüner f. Roseørn (1748–1813), Foto i Riksarkivet av maleri (EA 4060 A11_422)

Magdalene Tobiesen f. Barfod. Foto i Riksarkivet av maleri (EA 4060 A2_595)

Dronning Sophie. Foto : Wilh. Cappelen, i Riksarkivet (PA 355 U1_45)

Frk. Bolette Kiøng. Foto: C. V. Roikjer, Malmö, i Riksarkivet (PA 355 U1_45).

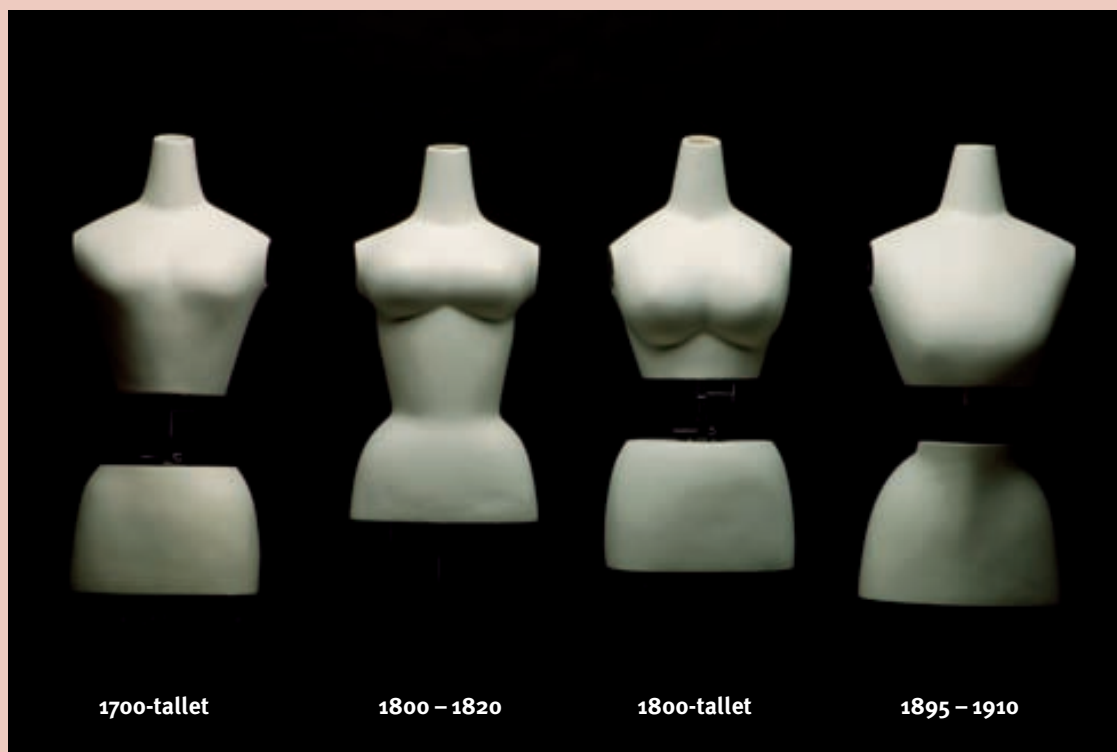
forfengeligheit eller lot seg styre av sed og skikk i umiddelbar nærhet.

Vi kjenner det igjen og vi vet hva det gjelder. Det hjelper ikke verken med pekefinger eller lovpåbud. Det måtte en moteendring til før korsettene og spilene ble borte rundt 1. verdenskrig. Det måtte en moteendring til før kvinnene skulle slippe å bære rundt på skjorter som var bredere enn døra eller som hindret dem i å sitte på stoler eller kjøre med hestedrosjer.

Vi er fri for dette i dag, men vi har nå likevel alle vårt! For oss er det litt andre toner, men melodien lyder likevel underlig kjent: Påbudene er der, formaningene likeså. I dag kommer de fra helseeksperter og samfunnsanalytikere, men moten klarer de ikke å stoppe. Vi fryser oss igjennom vinteren med lårkorte skjørt og bare mager, vi bruker formuer på farge av hår og kropp, de

ivrigste av oss legger seg under kniven for å oppnå ønsket størrelse og fasong. Det må nok en moteendring til for at vi skal vende galskapen ryggen og legge vårt utseende i fornuftens hender. Men før den kommer, gjør vi som vi vil, selv om det hindrer oss i vår utfoldelse eller det koster skjorta å holde stilen. Og slik føyer vi oss pent inn i rekken av uforståelig uforstand, ikke et hår bedre enn de innsnørede rokokkodamene eller de viktorianske "fullriggerne", og om hundre år vil de le av oss og kanskje undre seg over alt vi ofret på skjønnhetens og motens alter.

Dina Hoveem Carlsen

The Kyoto Costume Institute, et av verdens ledende draktforskningsinstitutter, har en imponerende draktsamling som de stiller ut og fotograferer til sine forskningspublikasjoner og utstillingskataloger. Instituttet har utviklet et sett mannekengdukker tilpasset de ulike stilperiodene for å få vist fram draktene slik de var ment å skulle sitte på kvinnekroppene de var sydd for. Her er fire eksempler som taler sitt tydelige språk om ulike skjønnhetsidealer, kroppslinjer og proporsjoner.

© The Kyoto Costume Institute

”... ved Arbeide, kunde blive temmede”

Tekstilproduksjon ved Christiania tukt- og manufakturhus

Kunne det forventes av en løsgjenger, som kanskje i årevis ikke hadde hatt tjeneste og som i beste fall var opplært til grovt og tungt arbeid, at han greide å utrette noe ved et så fint instrument som en vev? En arbeidsstokk med høyst ulike forutsetninger skapte utfordringer for fabrikkmestrene på tukthuset.

AV MARIT SLYNGSTAD, ARKIVAR, FYLKESARKIVET FOR VESTFOLD

Christiania tukt- og manufakturhus ble etablert på samme tid som statsmakten for alvor begynte å organisere fattigvesenet i begynnelsen av 1740-årene. Tukthuset skulle være en tvangsarbeidsanstalt for arbeidsføre tiggere i Akershus stift. Gjennom arbeid, tukt og undervisning skulle fattiglemmene forbedres til et regelmessig liv. Tilsvarende anstalter ble også opprettet i Trondheim, Bergen og Kristiansand i tidsrommet 1733 til 1789.

Det var det økende antallet fattige i stiftet som satte fortgang i idéen om å bygge et tukt- og manufakturhus. Ute i Europa fantes allerede flere mønsteranstalter, og uten tvil var tukthuset i Kristiania en tydelig avlegger av Kristian 4.s tukthus opprettet i

København i 1605. Både innføringen av konfirmasjon i 1736 og forordningen om obligatorisk skolegang i 1739 kom til å sette preg på tukthusets belegg. Mennesker som ikke lot seg confirmere eller ikke søkte skole, skulle settes inn på tukthuset for å få nødvendig undervisning. Ved siden av det å lære seg et håndverk, var nemlig skolering av undersåttene et vesentlig element i statsmaktens ønske om å kontrollere og oppdra befolkningen.

Etableringen av arbeidsanstaltene må også ses i sammenheng med økonomiske konjunkturer og tidens merkantilistiske politikk. Tilhengerne av den merkantilistiske lære så en nær sammenheng mellom landets velstand, sysselsetting og fattigdom. Tiggere og løsgjengere skulle interneres i tvangsarbeidsanstalter slik at samfunnet kunne dra økonomisk nytte av den store utarmede arbeidskraften.

I innledningen til ”Anordning om Tugthusets Indrettelse i Christiania og de Fattiges Forplegning i Aggershuus Stift” fra 2. desember 1741, gis begrunnelsen for opprettelsen av anstalten: ”Undersaatterne i Aggershuus Stift, baade udi Kiøbstæderne og

paa Landet, have en særdeles Tynge og besværing af den Mængde af modvillige, vanartige, stærke og fremmede Betlere, saavel som af ulydige og gjenstridige Tienestefolk, Løsgjængere og dem, som sidde paa deres egen Haand, og ikke ville tjene for aarlig Kost og Løn, men efter deres Magelighed alene ville lade sig leie dageviis, til Bondestandens og Landets Svækkelse. Til saadan overhaandtagende fordærvelige Uskik og Uorden at faae udryddet, og til Lettelse for bemeldte Undersaatter, har Kongen til et Tugthus Indrettelse i Christiania skjenket en anseelig Capital (...) at slige, det almindelige saa skadelige Folk, til Straf for dem selv, ved Arbeide, kunde blive temmede ...". Tukthusstraffen skulle være løsningen på et ordensmessig problem samtidig som den skulle hindre "løse eksistenser" i å holde sin arbeidskraft tilbake.

Kompetanse og utstyr fra Danmark

I perioden 1738 til 1740 ble tukthusbygningen oppført i Storgata, som den gang gikk mellom løkkene i byens utkant. Høsten 1741 ble bygningen tatt i bruk, og den var da Kristianias største og mest prangende bygg. Stiftsdireksjonen, som besto av stiftamtmanden og biskopen, besørget innkjøp av nødvendige fabrikkinnretninger og råmaterialer og anskaffet det nødvendige inventar for å beskjefte de to hundre lemmene som anstalten var beregnet til. Det ble nedsatt en komité bestående av seks kjøpmenn som skulle innrede fabrikkene. Det ble skaffet apparater til farveri, veveri og spinneri samt senger og sengeklær til lemmene. Det ble sendt opp håndverkere fra Danmark for å lære opp dem som skulle ha ansvaret for fabrikkdriften. Veveriet ble ved starten utstyrt med tolv

Tukthusbygningen fotografert i 1910. Original i Oslo Bymuseum (FO 1167).

vevstoler, senere ble antallet utvidet. I en oversikt over utstyr og redskaper fra 1790 oppgis det følgende: ”tvende Væverstole af dobbelt Bredde, 12 af enkelt Bredde, 9 Linnet Væverstole, 30 Skotrokke, 20 Liinrokke og 8 Skrubbekbænke”.

”Rolighed, Orden og Flittighed”

Tukthuset var en stiftelse, som ble styrt av en overinspektør og en assistent. Overinspektøren hadde ansvaret for ansettelse og avskjedigelser av betjenter, tilsyn med lokalene, lemmenes klær, mat og øvrig behandling. Han skulle videre sørge for arbeidsdriften og diverse innkjøp samt påse at det hersket ”Rolighed, Orden og Flittighed”.

Tukthusassistentens oppgave var blant annet å fordele lemmene til arbeidet, og han hadde myndighet til å straffe dem for mindre forseelser. Assistenten førte material- og bekledningsprotokollen, kontrollerte forbruket av råmaterialer, tok vare på de ferdige fabrikata, holdt regnskap over arbeidet til hvert lem og førte fangeprotokollen og arbeidsprotokollen.

Tukthusets arbeidsstyrke bestod naturlig nok av mennesker dømt til tukthusstraff. Den største gruppen innsatte helt frem til siste del av 1700-tallet var løsgjengere, tiggere og folk uten tjeneste. Andre forseelser som brakte mennesker til anstalten, var uekte fødsler, fyll, tyveri, skole- og konfirmasjonsnekt, ekteskapskonflikter og ulydighet overfor foreldre. Det var en ytterst brokete forsamling som skulle betjene fabrikkene.

Ullmanufaktur var hovedvirksomhet

Det ble lagt stor vekt på arbeidsvirksomheten ved tukthuset. På det meste ble det drevet hele 56 ulike beskjeftigelser. Det var nemlig ikke bare tekstiler som ble fremstilt i manufakturene, selv om man gjerne forbinder institusjonene med denne typen produksjon. Tukthusets ulike virksomheter ble forpaktet bort for ett år om gangen.

Fra starten av ble det i hovedsak drevet et garveri,

et tobakksspinneri, senere forent med en kardus-tobakks- og snusfabrikk, et ull- og linmanufaktur samt et farveri. Etter å ha holdt det gående i lengre tid ved hjelp av privilegier og forskjellige begunstigelser, ble flere av disse arbeidsområdene etter hvert avviklet. Det som fra begynnelsen av syntes å ha vært selve hovedvirksomheten, og som stadig holdt det gående, var ullmanakturen. Også farveriet var i gang i hele perioden med unntak av årene 1809 til 1825.

Hovedbeskjeftigelsen var sortering og videre forbehandling av ull, spinning av ull, hår og strygarn på skotrokker og alminnelige hjulrokker, behandling av garnet og nøsting samt veving av strie og ryer. Veving og spinning sysselsatte flest, og både menn, kvinner og barn spant. På folkemunne ble da huset også gjerne kalt ”spinnehuset”. Kvinnene ble også satt til å strikke strømper for hånd, de drev med sying og vasking av lintøy og klær, hjalp til ved matlaging, ølbrygging og baking samt skuring av brakker og ganger. De mannlige fangene ble, ved siden av tekstilproduksjonen, brukt til forskjellige annet grovarbeid. Dette kunne være bæring og hugging av ved samt snørydding om vinteren.

De forskjellige fabrikkene eller virksomhetene hadde hver sin fabrikkmester. Han skulle lære lemmene arbeidet, påse at dette ble ordentlig utført og i tillegg holde streng disiplin på arbeidsrommet. Mestrene hadde straffemyndighet overfor mindre forseelser. Hver lørdag, når ukens arbeid ble oppgjort, ble lemmer som ikke hadde greid å utføre en bestemt mengde arbeid i løpet av uken, straffet. Det forelå en norm for hvor mange slag fabrikkmesteren skulle dele ut for hver alen eller hvert pund som manglet på oppgjøret.

Mestrenes instruksjoner for arbeidsdriften var detaljerte, og inneholdt så vel regler for behandling av lemmene, som nøyaktig beskrivelse av arbeidsprosessene. Tukthusarkivet inneholder flere av disse instruksene. Om veveriet står det at lemmene skal

arbeide der fra klokken fire om morgenen til åtte om kvelden, avbrutt av bønn og måltider. Et av lemmene ble utpekt til å være ”spinderske”. Vedkommende skulle ”have flittig opsiun med Lemmerne at de spinde fiint og got garn af alle Sorter. Naar de icke der udi ville adlyde hende, da gives det Mesteren til kiende, som der for paa en ej alt for haard maade afstraffer dem.”

Arbeidsjournaler viser oppgaver over lemmenes arbeid: ”Ugebog eller straf-liste over lemmernes arbejde og straf”. For hver av virksomhetene, for eksempel ”det store Veveri” eller ”Klædesfabriken”, står lemmenes navn i venstre kolonne – deretter en kolonne for hver uke med påført mengde arbeid. Karen Gundersdatter arbeidet i det store veveriet. Hun tvinnet, vasket og nøstet garn i uke etter uke, og kjente til konsekvensene om hun ikke innfridde.

Regelen var at de ulike fabrikkmesterne fikk et visst antall lemmer til disposisjon til å arbeide for seg i de ulike virksomhetene. Lemmer som trengte det, skulle riktignok ha fri for å gå i skole. Mestrene fikk økonomisk kompensasjon for tiden som gikk bort til undervisning. Utenforstående hadde også mulighet for å motta lemmer til å arbeide for seg. Ordningen fikk imidlertid liten praktisk betydning; ”enhver fri Mand ansaa det for en Skam at blandes mellem de tvungne Arbeidere”. Derimot forekom det at kvinner spant på oppdrag hjemmefra. Fabrikasjonsprotokoller viser oppgaver over utlevert råstoff til spinning.

For det arbeidet lemmene utførte i fabrikkene, fikk de hver morgen utlevert to, tre eller fire skilling etter verdien av arbeidet deres. For disse pengene skulle de kjøpe seg mat hos spisemesteren. Det ble også etter hvert mulig for lemmene å tjene ekstra om de greide å arbeide mer enn det som var påkrevd. Bakgrunnen for bestemmelsen var at man mente dette ville øke lemmens arbeidsløst.

”17 Fine Ulden Producter”

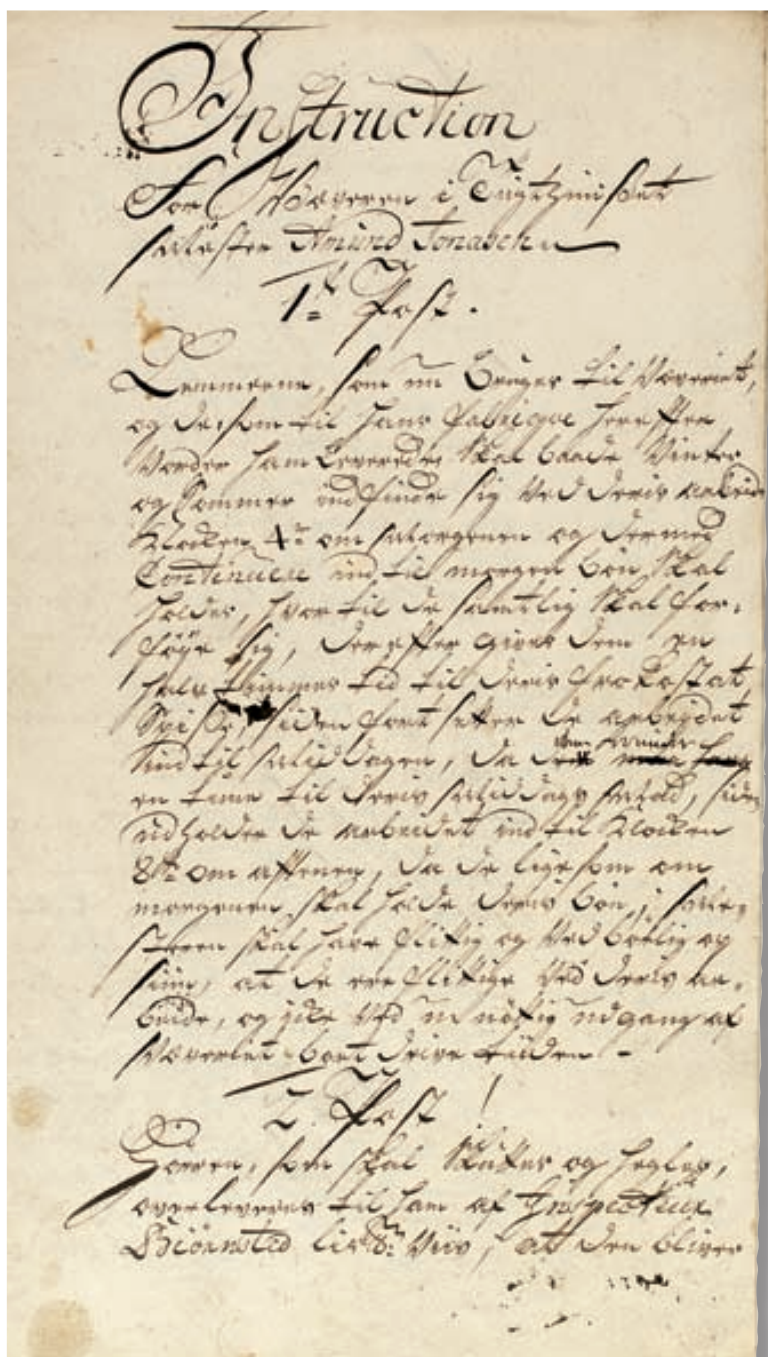
reklameres det med i en annonse fra tukthuset i Norske Intelligenz-Sedler i 1768. Hvilke typer produkter som ble tilvirket på tukthuset, varierte noe over tid. I fabrikkasjonsprotokollene finner vi oppgaver over blant annet ferdigprodusert grått og hvitt frakketøy, vadmél, hestedekkenere, sadeldekkenere, sengetøy, sengetepper, ullflanell, tøy til benklær, ryer, strømper og klær til tukthuslemmene.

De ferdige produktene ble solgt ved auksjon eller i større partier direkte til kjøpmenn. Noe ble eksportert, og en del produkter solgt til private gjennom tukthusets egen utsalgssal. Den var åpen hver formiddag kl. 8-12 og hver ettermiddag kl. 14-19. Videre ble det levert tøy til hæren og marinen samt til landets slaverier, med unntak av slaveriet i Trondheim.

Haltende økonomi og ustabil arbeidskraft

Driften på tukthuset ga ikke det resultatet man hadde forventet fra starten av. Det oppstod stadig vanskeligheter med fabrikkmestrene og inspektorene. Råmaterialene var ikke gode nok, etter hvert steg ullprisene, man konkurrerte mot billige importvarer, og man oppnådde ikke det forventede utbyttet av lemmenes arbeid. I gjennomsnitt kunne ikke lemmene tjene inn mer enn det den enkelte fikk utbetalt i dagpenger.

De som ble dømt til tukthusstraff, var dessuten en sammensatt gruppe. Særlig var dette tydelig i de første 30-40 årene. Det var småbarn, forskjellige småkriminelle, drukkenbolter, omstreifere, og kvinner og menn som var dømt for leiermål. Med et så uensartet belegg ble det vanskelig å nå de målene man hadde satt seg. Anstalten var helt avhengig av de innsattes produksjon, men det viste seg at det stadig fra fabrikkmestrenes side ble klaget over lemmenes ”uduglighed”. Det skulle nøyaktighet og trening til for å spinne en jevn tråd.

Første side av arbeidsinstruks for mester Amund Jonasen, veveriet. Original i Statsarkivet i Oslo (Christiania tukthus. Diverse pakkesaker, kontor. Instruksjer – hjemmelsdokumenter).

Også stiftamtmann Rappe beklager seg i 1744; ”... thi mange av de indkomne have ald deres tid gaet orkesløse, ere uvante til arbeide, og kand icke spinde en god traad”. Mestrene så det som ugunstig at lemmer ble tatt ut av arbeidet for å gå til undervisning. Det skapte dårlig kontinuitet. Det gjorde også den store gjennomstrømningen av lemmer. Når de endelig var opplært, og huset kunne nyttiggjøre seg av deres arbeid, ble de løslatt. Perioder med sykdom fikk naturlig nok også innvirkning på produksjonen. Mange var svært syke av skjorbuk og så avkrettet at ”huset hadde ingen nytte av dem”. I 1809 døde 118 lemmer som følge av en epidemi, og vinteren samme år hadde 70 lemmer vært sengeliggende.

Late lemmer ble pisket på mandag

Mat og helse henger sammen. Stadig ser man at spisemesteren fikk klager på maten han tilberedte. Og foruten dårlig kost var boforholdene elendige. Etter endt arbeidsdag ble lemmene låst inne på sovesalene, hvor de sov to-tre i hver seng. Etatsråd Pram som besøkte huset og sovesalene i 1804, kunne fortelle om en uutholdelig stank, ”at jeg vilde troet det umulig for noget aandedragende Væsen der at udholde fem Minutter.”

I perioder var det mye uro. Avstraffelser for enten for lite utført arbeid eller andre forseelser forekom hyppig. Det motiverte neppe å bli pisket etter endt arbeidsuke. Særlig ille var det under overinspektør Hans August Krejdahl i årene 1755 til 1764. Kopibøkene røper at han ett år hadde diktert pisking av kvinner og menn hele 52 ganger. Det forekom hyppige rømninger og tyverier, ofte hadde lemmene tilgang til brennevin, de holdt spetakkel og slåss i brakkene og i gårdsrommet. Pisking foregikk ved stolpen nede i gården, hvor samtlige lemmer måtte overvære eksekusjonen til ”Skræk og Advarsel”. Nesten hver mandag var det avpiskingsscener. En dom for en eller annen forseelse på huset kunne lyde på for eksempel 25 slag hver mandag i fem uker. For mange ble nok møtet med manufakturhuset

ublidt. Man kunne kanskje heller ikke forvente at mennesker som hadde flakket rundt og tigget i årevis, greide å innordne seg et produksjonssystem med lange arbeidsdager og hard disiplin.

Omkring 1830 ble forholdene bedre. Bygningene ble ominnredet, slik at de ble mer funksjonelle. Og en driftig overinspektør fikk det årlige utbyttet til å stige fra 2 000 spesiedaler i året i tidsrommet 1822-25 til mye over 30 000 i året i 1830-årene og utover.

For de fleste som hadde vært på tukthuset, var det nok en tid de ikke så tilbake på med glede, men for en del ga tiden dem muligheten for å lære seg et håndverk. Folk som kom uskolerte inn, fikk sjansen til å lære seg noe de kunne leve av etter at de hadde sonet straffen. Det finnes også eksempler på lemmer som fikk arbeid som svenner på huset etter endt straffetid. Sånn sett ble tuktt- og manufakturhuset for noen et alternativ til en tilværelse i bunnløs fattigdom.

Kilder:

Kristiania tukthus' arkiv, i Riksarkivet.

Litteratur:

Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepleie samt Betænkning og Indstilling om en Reform i begge, efter fremmede Staters Mønster, Kristiania juli 1841.

Daae, Anders: *Tugthuset og arbejdshuse i Kristiania 1733-1814*. København 1908.

Hoffmann, Marta: *Fra fiber til tøy. Tekstilredskaper og bruken av dem i norsk tradisjon*, 1991.

Slyngstad, Marit: *Ulydighet og straff – intensjoner og praksis i statsmaktens bekjempelse av fattigdomsproblemet. En undersøkelse med utgangspunkt i tukthus-forordningen av 2. desember 1741 og de innsatte lemmer ved Christiania tukthus i perioden 1741-63*. Hovedoppgave i historie, Oslo 1994.

Årsregnskapet for tukthuset's store veveri for 1771. Original i Statsarkivet i Oslo (Christiania tukthus. Diverse pakkesaker, kontor).

Britiske kvinner bak norske seil

Perioden 1850-1878 var preget av kraftig vekst i den norske seilskuteflåten, men i den første tiden ble seilduk produsert i utlandet. I 1856 ble det tatt initiativ til å få seilduksproduksjonen over på norske hender ved opprettelsen av Christiania Seildugsfabrik. Riksarkivet har bevart bedriftens arkiver, som viser at flere britiske arbeidere var ansatt i bedriften.

PER KRISTIAN OTTERSAND, ARKIVAR, RIKSARKIVET

I England var det utviklet effektive maskiner, arbeidere hadde erfaring i å håndtere maskinene, og investeringsviljen var stor. Dette hadde gitt England posisjon som den ledende produsent og eksportør av tekstiler. Etter hvert var ikke den engelske flåte stor nok til å fylle transportbehovet som fulgte industrialiseringen, og lovene som hindret andre land frakt til og fra engelske kolonier, ble fjernet. Forbudet mot eksport av teknologi og arbeidskraft ble opphevet, og tollbarrierer ble borte. Det ble åpnet for økt frihandel og dermed også for vekst i norsk industri og skipsfart.

Norge hadde et fortrinn i vannkraften, og det ble oppfordret til initiativ i samtiden for å utnytte ressursene til tekstilproduksjon. Fra Skilling-Magazin 1856 siteres: ”Medens vi fra Udlandet hentede mange af vore Fornødenhedgjenstande, som der vare forarbeidede ved hjelp af den kostbare Dampkraft og Arbeidere der vare betalte efter ”engelske Priser”, bortflød ligefor vore øine vor herlige Vandkraft.”

Tidsepoken fra 1840 til 1870 blir karakterisert som den første industrielle revolusjon i Norge, og tekstilindustrien ble en av de dominerende industrigrener i denne epoken. Ved fossene langs Akerselva ble det etablert en rekke tekstilfabrikker på midten av 1800-tallet, og en av disse var Christiania Seildugsfabrik.

I bedriftens styreprotokoll kan vi lese følgende: ”Den 20de December 1856 dannede Ritmester Thv. Meyer, Skibscapitain Brinch, Kjøbmand O.M. Hauge og Ingenieurlieutenant Henry Heyerdahl Interessentskabet under Navn av ”Christiania Seildugsfabrik” idet de til Anlæg af samme besluttede at indkjøbe Vandfaldet og Tomten. ... Det bestemtes videre at Heyerdahl skulde reise til England og bestille Maskinerie etc, samt at han senere skulde overtage Bestyrelsen af Fabrikkens Drift.”

I 1856 var Johan Henry Heyerdahl 31 år. Han var utdannet ved Den militære Høiskole og hadde deretter arbeidet to år ved de engelske jernbaner. Hans kunnskaper fra England ble sentralt for etableringen av Christiania Seildugsfabrik. Initiativtagerne var opptatt av at behovet for seilduk til stadig flere norske seilskip burde dekkes ved innenlandsk produksjon. Ingeniøren Heyerdahl fikk med seg kapitalsterke handelsborgere i Kristiania til å satse på ny industriell virksomhet. Våren 1857 dro Heyerdahl til Manchester i England for å kjøpe den beste teknologien som var å oppdrive. Spinne- og vevemaskinene var imidlertid ikke enkle å betjene, og derfor ble også engelske og skotske arbeidere med til Norge.

I arkivet etter Christiania Seildugsfabrik har vi lønnsprotokoller fra bedriftens etableringsfase. I listene finner vi kvinnenavn som Anne Stuart, Anne Duff, Jane Lawson, Agnes Stephenson, Cathrine Farmer, Grethe Fray og Kate Cunningham. Ofte er de utenlandske kvinnene nevnt bare ved fornavn, det gjelder bl.a. en Isabella. Hun identifiseres senere som Isabella Watson. De norske kvinnene er skrevet med fullt navn, som for eksempel Kaisa Jonsdatter, Karen Pedersdatter, Laura Larsdatter og Gunda Ellingsdatter. De norske ble opplært av Isabella og de andre britiske kvinnene. I lønnsprotokollene finner vi også britiske menn med etternavn som Greenhill, Godhall, Grieve, Donaldson, Möenis og Johnstone.

Christiania Seildugsfabrik ble oppført etter engelsk mønster, med engelsk teknologi. Men Heyerdahl visste at dette ikke var tilstrekkelig for å lykkes, og i de første årene var kunnskapene og erfaringene til de britiske arbeiderne viktig. Kunnskapsoverføring og opplæring av de norske arbeiderne var en sentral oppgave. De britiske arbeiderne ble høyt verdsatt og tjente adskillig bedre enn sine norske kolleger. Lønningslister for april 1860 viser at vererne Anne Duff og Jane Lawson hadde en daglønn på 54 skilling, mens norske Josefine Olsen og Oline Eriksen tjente henholdsvis 28 og 32 skilling dagen.

Gjennom årenes løp har Christiania Seildugsfabrik produsert seilduk, presenning og pakklerret. Til fiskeriene har det blitt laget line, snøre og garn. Husholdninger har hatt mulighet til å kjøpe duker, håndklær og kluter fra fabrikken. Det har blitt produsert hyssing, buntegarn, pakktau, sekker og tekstilemballasje til hele landet. Produksjonen var lenge basert på bruk av naturmaterialer som bomull, hamp, lin og jute. Syntetiske materialer ble tatt i bruk da dette kom på markedet. Tekstilproduksjonen ble nedlagt i 1960, og i dag er Kunsthøgskolen i Oslo lokalisert i de gamle fabrikklokalene på Grünerløkka.

Kilder:

Riksarkivet. Pa 332 - Fortex A/S; F - Christiania Seildugsfabrik. Styreprotokoller og lønningsbøker.

Litteratur:

Bruland, Kristine: *British Technology & European Industrialization. The Norwegian textile industry in the mid nineteenth century.* Cambridge University Press 1989.

Sejersted, Francis: *Demokratisk kapitalisme.* Kap. 2, "En teori om den økonomiske og teknologiske utvikling i Norge i det 19. århundre." Universitetsforlaget Oslo 1993.

Lønningsbok fra Christiania Seildugsfabrik, 1860. Original i Riksarkivet (PA-332 Fd 86).

314.

Christiania Seildugsfabrik.

Lønningsliste for Eger fra 1te April til 25de April 1860.

Navn	Bostilling	Aantal Dage	Dagløn	Beløb		Sam.		Anmerkninger
				Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	
<u>De Utenlandske</u>				46	101	77	76	
1. Peter Albed		6 ²	30	1	32			2-21
4. Carl Christian		6 ²	32	2	96			
41. Johannes Johnson		6	36	1	96			
39. Mathias		4 ¹	32	2	17			
41. Mathias		4 ²	.	1	110			
2. Anne		5	.	2	30			
21. Anne		4 ²	.	2	17			
44. Anne Duff		4 ¹	.	2	17			
27. Jane Lawson		5	.	1	42			Seilak
12. Josefine Olsen		6 ²	36	1	116			
46. Kari Larsen		6	.	1	96			
44. Mathias Mathiasen		6	34	1	84			
124. Julie Andersen		5 ²	28	1	32			
16. Caroline Olsen		4	.	.	112			
105. Anne Andersen		6 ²	36	1	116			
129. Karoline Olsen		6	.	1	96			
107. Margarete Olsen		6 ²	32	1	92			
6. Johanne Olsen		6 ²	32	1	92			
273. Anne Larsen		5	16	.	80			

Minoriteter i arkivene – et demokratiperspektiv

AV KNUT KJELDSTADLI,
PROFESSOR, UNIVERSITETET
I OSLO

Skal innvandringsminoriteter anerkjennes og gis kulturelle rettigheter – som for eksempel bistand til arkivdanning – må det hvile på en argumentasjon om at kollektivene gis rettigheter. Hvorfor angår dette demokratiet? Hvorfor bør arkivalia og kulturminner etter kollektiver tas vare på?

Arkiver trengs fordi alle en gang kan komme til å dra nytte av det arkivet rommer. Her er dokumenter fra langt tilbake, som har full rettskraft den dag i dag, som avgjør rettigheter av stor interesse for folk. Her er vitnesbyrd om avgjørelser i forvaltningen som var overgrep, og som en nå kan gjøre godt igjen fordi de er dokumentert. Her er mulig å finne mange personopplysninger om sine egne forfedre – for mange.

Det dreier seg for det første om anstendighet, om moral. Når vi krever en rett for oss sjøl, bør vi også kreve den for andre. Fordi vi alle er utstyrt med samme menneskelighet, bør vi behandle hverandre likt. Mitt behov for å dokumentere kulturarv er ikke mer verdig enn ditt.

Det kan for det andre dreie seg om hva som er rettferdig. Filosofen John Rawls har sagt at ved vanskelige valg bør vi tenke oss at vi ikke er i den situasjonen vi er i dag. Hva ville du for eksempel mene om bevilgninger til kultur dersom du ikke visste om du var statsborger eller asylsøker? Deretter bør vi velge politikk.

For det tredje har de som allerede er i landet, en egen interesse i at mennesker som kommer, kan fungere.

Å satse på kulturtiltak kan virke til å jamne ut ulikhet, til å vise at også minoritetene har noe som er verdt å ta vare på – og bidra til å hindre at deres egen ungdom så å si går opp i limingen. Flertallet har også et behov for å kunne få god, ikke-fordomsfull informasjon om mindretallene og deres bakgrunn.

Et første faglig problem er jo at arkiver ikke har vært skapt som brei historisk dokumentasjon, men for helt andre formål, gjerne av en stat som skal administrere oss. Det betyr at det blir administrasjonens blikk, en over- og middelklasses blikk, et flertalls blikk på de andre, ovenfra, utenfra. De arkivene som nå en gang er skapt, kan en ikke gjøre noe med når det gjelder innhold. Men da gjelder det å lese maktas dokumenter så å si mot hårene, å lokke ut opplysninger som ikke var hensikten da dokumentene ble laget.

Slik kan avslagene i søknader om norsk statsborgerskap og begrunnelser for utvisninger fra riket i mellomkrigstid vise både hvordan en trakk grensene mot ”de andre” og det implisitte sjølbildet av det norske.

- En riktig nordmann var sunn; fysisk og mentalt sjuke hørte ikke til i landet vårt.
- Videre var han arbeidsom og ryddig; personer uten fast arbeid eller fast livsførsel hørte ikke hjemme her.
- Nordmenn omfattet ikke en underklasse; fattig-hjelp hindret medlemskap i staten.
- Nordmenn var stabile; omreisende sigøynere skulle ut, anleggsarbeidere var ikke bofast nok til å tas opp.

Artikkelen er et utdrag av et foredrag ved Norsk Arkivseminar sept. 2008

- Nordmenn var lovlidige, lojale mot det eksisterende; utenlandske agitatorer var uønsket, de skulle være patrioter, protestantisk kristne.

Nordmenn var rett og slett norske på en måte som andre ikke kunne bli.

Slik kan også arkiver fra moderne forvaltning leses speilvendt. Men her har vi ennå mulighet til å danne arkiver eller til å hente inn arkiver, ikke bare fra flertallets maktapparater, men fra mindretallene. Et problem er da å finne ut hvilke institusjoner som bør ha ansvaret, finansiere og organisere et slikt arbeid. I grupper der en har hatt sin fulle hyre med å skape seg en eksistens, er det bare noen få som har hatt overskudd til å tenke på arkiver. Arkivalia synes å ha samme livssyklus som gjenstander: Først bruksting, så skrot, så antikvit, bevaringsverdig. Faren er den fasen når papir i bruk går over til å bli skrot og kastes. Så arkivfolk på alle forvaltningsnivåer må spørre seg: Hva slags ansvar har vi for at nykommere skal ha del i den kollektive hukommelsen?

Det har vært noen tilløp i Stavanger og Hordaland til å dokumentere moderne innvandring. Men først og fremst har Byarkivet i Oslo tatt et ansvar.

Det har aktivt kartlagt og samlet inn arkiver

- etter organisasjoner, som Gambisk forening, Fremmedarbeiderforeningen, Pakistan Norwegian Welfare Organisation Norway fra 70-tallet
- etter institusjoner, som urdu-bokhandelen til Mohammed Soofi, og Nordic Black Theatre
- etter personer, som sangerinnen Ruth Reese

Resultatene så langt er redegjort for i heftet *Spor etter oss. Oslos multikulturelle arkiver*. Byarkivet har fått lagd skuespill i arkivene bygd på arkivalia. Det har bidratt til den kulturelle skolesekken, der elevene var historiedetektiver, med livshistorien til den eminente pianisten og jødiske innvandreren Robert Levin som eksempel. Kanskje kunne en grei håndbok eller brosjyre fra Arkivverket være nyttig her – som motiverer, som sier noe om hvordan

det praktisk kan gjøres. Det haster – den moderne innvandringen er nå en drøy mannsalder gammel.

Utfordringen henger sammen med nok et problem, nemlig å skape en legitimitet og tillit i forhold til innvandrergrupper. Ikke minst flyktninger og asylsøkere har bitre erfaringer med myndigheter i opphavslandet. Å gi fra seg arkiver kan føles som om en kompromitterer egen gruppe, ja enda verre – at en legger til rette for at opplysningene kan bli brukt mot en sjøl i framtida. Så vil norske arkivarer si at vi er profesjonelle, at det er mulig å klausulere – og at myndighetene her er demokratiske. Men med Patriotic Act i USA in mente, er det kanskje ikke så hundre prosent sikkert. Og som Espen Søybe har påpekt, blant annet i boka si om *Käthe. Alltid vært i Norge*, betydde registrering av mennesker etter trossamfunn at okkupasjonsmakta kunne bruke materialet fra Statistisk Sentralbyrå i sin kartlegging.

Et siste spørsmål: Er det politisk riktig å ville innlemme arkiver fra politiske partier, frigjøringsbevegelser osv – de tamilske, de kurdiske osv, – å innlemme disse i norske arkiver? En kritiker vil kanskje si: Minner ikke dette mye om det historiske og politiske prosjektet til Halvdan Koht? Han så den nasjonale historien som en historie om klassekamp, men samtidig slik at ved hver ny klasse som kjempet seg til en plass i samfunnet, så ble nasjonen mer fullstendig.

Er det å innlemme innvandrere og minoriteter i fortellingen om nasjonen en slags forlengelse av Kohts prosjekt anno 2008? Er det å harmonisere historisk urett når en nå tar med samer, kvener, skogfinner, jøder, romani og rom på arkiver i Norge? Kan det å skrive dem inn i historien, eller arkivalisere dem inn i fortellingen om Norge være et ikke-intendert angrep på det kurdiske eller tamilske prosjektet? Bør det være separate institusjoner?

Jo, kanskje. I beslektede felt: Jødisk Museum i Oslo valgte å ikke gå inn i en konsolidert museumsenhet, kurdiske kulturgrupper har villet laget

sitt eget bibliotek, helst utenom Deichmanske. En kurdisk informant sier at negative erfaringer med å bli utvist i tyrkiske museer har ført til en generell skepsis til museer, og det samme kan gjelde arki- ver: ”Vi er (...) redd for institusjonene, redd for at de vil assimilere oss en gang til.” Slik frykt må ikke avfeies lett. Men samtidig vil trolig enheten Norge bestå i overskuelig framtid. Og flere vil komme. Et sammensatt samfunn er kommet for å bli. Og da må det ryddes rom for flere fortellinger eller

stemmer i fortellingen om hva nasjonen har vært, er og kan bli. Dessuten har separate arkivinstitus- sjoner for alle også en kostnadsside, sjølsagt.

Historikeren Edvard Bull d.y. ga ut en bok som het ”Retten til en fortid”, og siktet vel den gang primært til at alle sosiale grupper og klasser skulle ha tilgang til sin egen historie. Å ta vare på arkive- ne i dag er å sikre dagens innvandrere retten til sin framtidige fortid.

Brobygger for minoritetskvinner

AV PER KRISTIAN OTTERSAND, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Arkiverket har så langt mottatt svært få arkiver fra organisasjoner for ”nye landsmenn”. Riksarkivet mot- tok imidlertid materiale etter Islamsk Kvinnegruppe Norge (IKN) i juni 2001. I tid dekker det perioden 1992–2000 og inneholder sak- og korrespondanse- arkiv, dokumenter knyttet til styrende organer og i tillegg regnskapsmateriale, trykksaker og avisutklipp. Totalt har arkivet et omfang på 1,9 hyllemeter.

IKN er en frivillig interesseorganisasjon som retter sitt arbeid direkte mot minoritetskvinner og deres barn i Norge. Menn og ikke-muslimske kvinner kan være støttemedlemmer. IKN ble etablert i Oslo i 1991. Etter etableringsfasen ble det opprettet avdelinger i Stavanger (1996), Bergen (1997), Bærum og Haugesund (1998).

Organisasjonens arbeid foregår både på lokalt og nasjonalt nivå. IKN tar opp mange prinsipielle samfunnspolitiske saker og blir ofte brukt som høringsinstans og part i forskjellige debatter. IKN arbeider med temaer som likestilling mellom kjønn, rasisme og diskriminering på religiøst og

etnisk grunnlag, og de er aktive i arbeidet mot tvangsekteskap og omskjæring. IKN holder fore- drag om islam både for egen målgruppe og for kommunale og statlige instanser.

IKN arbeider mot lokalplanet med tilbud om ulike aktiviteter til kvinner med innvandrerbakgrunn, blant annet turer, gymnastikk og svømming, før- stehjelpskurs, norskopplæring og kulturkvelder. Gjennom årene har IKN bygget opp et omfattende nettverk som inkluderer innvandrerorganisasjoner, frivillighetsentraler, sosialkontorer og fagpersoner. Informasjon fra nettverket benyttes til å iverksette arbeid for å styrke islamske minoritetskvinnens selv- stendighet og sosiale nettverk.

Med støtte fra Utlendingsdirektoratet utgir IKN *Kvinnebladet*, som distribueres til medlemmer, moskeer, krisesentre, asylmottak og andre interes- serte. En stor del av virksomheten er basert på fri- villig virksomhet, men organisasjonen har en grunnstøtte fra staten.

Oppslag om kvinnegym og forside på medlemsblad. Originaler i Riksarkivet (PA: IKN).

Brent, regulert og fotografert

Brente steders regulering ble etablert for å ta hånd om planleggingen av gjenoppbyggingen etter krigsødeleggelsene våren 1940, men nye og større oppgaver kom til med raseringen av Troms og Finnmark i krigens slutfase. Arkivet etter Brente steders regulering omfatter et stort fotomateriale.

AV ÅSE A. LANGE, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Den tyske invasjonen innebar at 24 byer og tettsteder ble bombet våren 1940. Det gjaldt bl.a. Elverum og Rena, Molde, Kristiansund, Steinkjer, Namsos, Bodø og Narvik. Tyskernes tilbaketrekking fra det nordligste Norge høsten 1944 ble gjort med ”den brente jords taktikk”, så det meste av bygninger, broer og kaier i store deler av Finnmark og Nord-Troms ble grundig ødelagt og befolkningen tvangsevakuert.

Planarbeid under krigen

Tilintetgjørelse av bystrøk eller tettstedsbebyggelse er selvfølgelig en anledning for myndighetene til å prøve å få til planlagt gjenoppbygging med bedre og mer tidsmessig struktur enn før. Allerede 10. mai 1940, bare en ukes tid etter krigshandlingene, tok Kristiansund kommune kontakt med professor Sverre Pedersen for å få ham til å utarbeide en ny byplan. Sentrale instanser, departementene og Administrasjonsrådet, engasjerte seg også i hvordan gjenreisning kunne skje.

Krigsskadetrygden for bygninger ble opprettet av Administrasjonsrådet 14. mai, og vilkår og vedtekter ble godkjent allerede 7. juni. Ifølge Trond E. Dancke tok Krigsskadetrygdens gjenreisningsnemnd straks et initiativ, og etter innstilling fra Arbeidsdepartementet gjorde Administrasjonsrådet følgende vedtak i møte 2. juli 1940: ”Staten overtar omkostningene med utarbeidelse av nye

reguleringsplaner for de krigsskadde steder hvor dette er nødvendig. Til å forestå dette arbeid knyttes professor Sverre Pedersen ved Norges Tekniske Høgskole midlertidig til Arbeidsdepartementets kontor for bygnings- og reguleringsvesen for en årlig gasje av kr. 20.000. Professor Sverre Pedersen får bemyndigelse til å anta de nødvendige medarbeidere og den nødvendige hjelp for øvrig, etter forslag som godkjennes av departementet.”

Sverre Pedersen (1882-1971), som var utdannet som arkitekt i Trondheim og ved den tekniske høgskolen i Hannover, var professor i boligbygging og byplanlegging ved NTH fra 1920 til 1954 og landets fremste ekspert på fagområdet. Pedersen hadde også bakgrunn fra å ha utarbeidet tidligere reguleringsplaner for flere av de ødelagte byene. Da han fikk i oppdrag å lede institusjonen som ble hetende Brente steders regulering (BSR), var han allerede i gang i Kristiansund. For denne byen opprettet Administrasjonsrådet et eget gjenreisningsinstitutt.

Sverre Pedersen fikk permisjon fra sin stilling ved Norges Tekniske Høgskole, hanknyttet til seg fagfolk, og arkitektstudenter bisto i arbeidet. BSR fikk midlertidige lokaler i Trondheim, men snart ble hovedkontoret lagt til Oslo, og underkontorer ble opprettet i de ødelagte byene. BSR samarbeidet spesielt med ingeniørene i kommu-

nene og distriktsarkitektene, men også med kommunale myndigheter og med Norges Statsbaner, Veidirektøren, Havnedirektøren og Norges Brannkasse m.fl.

I håp om å komme i gang med bygging før vinteren, skulle reguleringsarbeidet skje så hurtig som mulig, og det ble arbeidet med planer for flere steder samtidig. Det var ikke tid til omfattende forundersøkelser. Allerede 10. august 1940 forelå utkast for Kristiansund, og 10. september var primære planer for seks bysentra ferdige. På planene var det angitt begrensede områder hvor gjenoppbygging kunne påbegynnes med en gang. Men de tyske myndighetene ville ha et ord med i laget, og BSR måtte omarbeide planene noe før de ble godtatt og kunne vedtas. Så kom arbeidet med mer detaljert planlegging, og for innbyggerne og kommuneadministrasjonen innebar situasjonen praktiske utfordringer med bl.a. ekspropriasjon, tomtetildeling, taksering, erstatning osv.

I regi av Norske Arkitekters Landsforbund ble det utarbeidet en tegningssamling ”Norske hus fra land og by”, og hustyper derfra ble brukt i ferdighus fra Sverige. Flere av de brente stedene fikk i de første krigsårene reist ”svenskebyer”, men ellers ble det lite boligbygging under krigen. Tyskerne nedla snart totalt sivilt byggeforbud. Alle ressurser skulle gå til okkupasjonsmaktens behov.

Gjenreisningen

Sverre Pedersen trakk seg fra BSR ved krigens slutt. Han ble etter frigjøringen kritisert for stilltiende å ha akseptert den tyske innblandingen i planleggingsarbeidet. Ny leder ble arkitekt Erik Rolfsen som hadde vært knyttet til BSR fra starten av, men arbeidet ved Forsynings- og gjenreisningsdepartementet i London fra 1943. BSR fikk nye store oppgaver i Nord-Troms og Finnmark, og etter tidligere mønster ble det plassert arkitekter der hvor det var nødvendig. I løpet av 1946 var det ti BSR-kontorer i Finnmark. Reguleringsarkitektene hadde nært samarbeid, og gjerne kontorfellesskap, med

Kristiansund tidlig på 1900-tallet. Foto i Riksarkivet (BSR Ua 7a_4_11).

Finnmarkskontorets distriktsingeniører og distriktsarkitektene.

Men hvilken framtid skulle det planlegges for? Hvilke kommunikasjonsårer, hvilken industri, hvilke offentlige institusjoner skulle på plass, og hvordan var grunnforhold, vannforsyning osv. Det måtte undersøkelser og beslutninger til, og helst også overordnet område- og utviklingsplanlegging. Skulle alle de små fiskeværerne gjenoppbygges? Den store muligheten til å omplassere bosetningen i Nord-Troms og Finnmark som noen øynet da ”brent jord” var et faktum, ble ikke

forsøkt gjennomført. Myndighetene ønsket kontrollert tilbakeflytting i takt med permanent gjenoppbygging, men folk ville hjem og drømte om å få tilbake det de hadde mistet. 40 % av dem som var tvangsevakuert, vendte hjem i løpet av 1945, og myndighetene måtte prioritere provisoriske løsninger. Sivil ulydighet er denne tilbakeflyttingen blitt kalt, og det ble en stor oppgave å skaffe brakker og forsyninger av alle slag. Mange levde under kummerlige forhold vinteren 1945–46. Bo- og arbeidsforholdene for byråkratene sørfra var heller ikke gode.

Hammerfest, 1950. Ukjent fotograf, i Riksarkivet (BSR Ua 13_3_59).

Boligmangelen var stor over hele landet i etterkrigstida, og boligstandard og boligfinansiering ble viktige politiske saker. Det var ønskelig å få hevet boligstandarden i nord, men dermed ble også husene dyrere enn før. Mange kvidde seg for å stifte gjeld for å tilfredsstille myndighetenes krav. Det var ikke fritt for konflikter mellom planleggerne og lokalbefolkningen.

Krigsskadeerstatning og annen offentlig hjelp til finansiering av nye hus, blant annet Husbanken fra våren 1946, forutsatte at myndighetene (distriktsarkitekten) hadde godkjent tegningene. Typehus som ivaretok grunnleggende estetiske og funksjonelle krav og retningslinjer for størrelse og materialbruk eller byggemetode måtte til.

Gjenreisningsdirektoratet arrangerte arkitektkonkurranse sommeren 1945, og av 392 forslag ble tolv "premiehus" valgt ut. Ferdighusproduksjonen man la opp til, ble ikke noen suksess, men typetegningene ble brukt. Tankegangen bak typehusene og Husbankens regelverk satte sitt preg på boligbyggingen i hele landet så lenge materialknappheten varte. I forhold til mellomkrigstida ble boligstandard jevnt over noe bedre, men framfor alt ble forskjellene i bo- og byggeskikk mellom landsdeler og mellom etniske grupper mindre.

Også på stedene som ble bombet i 1940, kom byggearbeidene i gang etter krigen. Der hadde man et forsprang i og med reguleringsarbeidet og tomte-

tildelingen som var gjort, men planene som var forandret etter tyskernes smak, ble noe endret igjen. Noen var bekymret for at det ble planlagt for mange og for store forretningsbygg, og BSR gjennomførte noen behovsanalyser. Problemet over hele landet var mangel på materialer og arbeidskraft, men midt på 1950-tallet ble gjenreisningen regnet som omtrent fullført.

Rikt fotomateriale

Fotoarkivet etter BSR inneholder over 5000 bilder, papirpositiver og lysbilder, som stort sett er topografisk ordnet, og er fra perioden 1890-1970. Det meste er svart/hvitt kopier, bare noen av de yngste bildene er i farger. Fotografiene er registrert på mappenivå, men nummerert enkeltvis.

En redegjørelse fra 1946 opplyser at "Fotoarkivet består av samlemapper, en mappe for hvert sted, og innenfor hver mappe ligger det konvolutter som inneholder fotografier av planene, modellene, av byen før og etter brannen osv. En del fotografier er også innklebet i albums for hvert sted. Foruten fotografier har en også et lysbilledarkiv som er plassert i kasser, hvert sted i sin kasse." Siden er de fleste fotografiene blitt limt opp på kort hvor det står trykt: *Boligdirektoratets billedarkiv*. Kanskje begynte man med det i 1946.

Kortene har som regel lite tekst, men er påført stedsnavn, kommune og fylke og eventuelle opp-

Namsos etter bombingene i 1940. Ukjent fotograf, i Riksarkivet (BSR Ua 10a_2_1).

Modell av reguleringsplan for Hammerfest. Foto: K. Teigen, i Riksarkivet (BSR Ua 14a_7_13).

Båt brukt som bolig i Finnmark 1945-46. Ukjent fotograf, i Riksarkivet (BSR Ub_28_377).

lysninger om arkitekt, datering, fotograf og lignende. Anerkjente fotografer er representert. En stor del av bildene er dokumentasjon av plankart, bymodeller og perspektivtegninger som BSR utarbeidet. I tillegg finner man flyfoto, postkort og gamle fotografier som ble samlet inn for å skaffe opplysninger om bebyggelsen før krigen samt dokumentasjon av ruinene og gjenreisningen.

Størstedelen av arkivet etter BSR ble avlevert til Riksarkivet fra Kommunaldepartementet, men fotografiene hadde byråsjef Kurt Jørgensen i Husbanken forært til Arkitekturmuseet i 1980. Som nylig pensjonert arkitekt mente han vel at bildene burde tas vare på i et arkitektmiljø. Imidlertid skal jo statlige arkiver holdes samlet og avleveres til Arkivverket, så Arkitekturmuseet overførte bildene til Riksarkivet i 1990.

Fotoarkivet kan ikke ha vært satt bort da BSR ble avviklet, for arkivet omfatter også bilder som ikke gjelder krigsskadede steder. Typehus og etterkrigs-

bebyggelse mer generelt er representert, samt illustrasjoner til boka *Husbanken etter de første 25 år*, som kom i 1971. Fra Møre og Romsdal er det over 300 fotografier etter distriktsarkitekt Ole Lind Schiestad som viser gammel bygdebebyggelse omkring 1950.

BSR og typehusene fra 1940-åra har satt sitt preg på gjenreisningsbyene, og noe av bebyggelsen anses nå som verneverdig. Fotomaterialet er god dokumentasjon av hvordan planleggerne tenkte.

Litteratur:

Dancke, Trond M. E.: *Opp av ruinene. Gjenreisningen av Finnmark 1945-1960*, 1986.

"Gjenreising eller nyreising?" *Ottar* nr. 1, Tromsø museum 1986.

Pedersen, Sverre: "Brente steders regulering (B.S.R.). Noen meddelelser om regulerings-arbeidet i de krigsherjede byer og steder" i *Byggkunst*, 1943-1944.

Reiersen, Elsa og Thue, Elisabeth: *De tusen hjem. Den Norske Stats Husbank 1946-96*, 1996.

Skiftende departementstilknytning

Brente steders regulering ble høsten 1940 overført fra Arbeidsdepartementet til den nyopprettede Gjenreisningsavdelingen under Innenriksdepartementet. Institusjonen lå under Forsyningsdepartementet i perioden 1945 til 1950 og så under Kommunaldepartementet. Boligdirektoratet, i Kommunaldepartementet, overtok saksfeltet i 1952.

I Forsyningsdepartementet var det Gjenreisningsdirektoratet, som fra mars 1946 het Boligdirektoratet, som var overordnet instans for BSR.

I tidsrommet 1945 til 1950 fungerte Rådet for Brente Steders Regulering som høyeste faglige instans for reguleringsarkitektene i deres arbeid med de kommunale reguleringsplanene. I Finnmark eksisterte Brente Steders Regulering til 1955, da oppgavene gikk til Finnmark fylkesgjenreisningsnemnd.

Kopiboka

Bøker med kopi av utgående skriv finnes i den dansk-norske sentralforvaltningen allerede fra 1500-tallet. I lokalforvaltningen finnes de fra 1700-tallet. Kopiboka inneholder i prinsippet gjenparter av alle utgående brev og påtegninger fra vedkommende kontor. Dersom dokumenter i et sakarkiv er kassert eller kommet bort, vil vi i noen tilfeller, ved hjelp av kopibøkene til de involverte partene i en sak, kunne rekonstruere hele saksforløpet. Men dette er en svært arbeidskrevende prosess. Og vi kan ikke på denne måten rekonstruere brev som en virksomhet har fått fra private avsendere.

Kopibøkene er normalt ordnet kronologisk etter ekspedisjonsdato. Etter hvert ble det vanlig å føre register til kopibøkene; i mange tilfeller et kombinert korrespondansepartner-/emnerregister. Men denne registerføringen falt vekk fra midten av 1920-årene.

Kopiboka ble i tidligere tider ført for hånd. Fra andre halvdel av 1800-tallet laget man såkalte presskopier. Dette var et direkte avtrykk av de utgående brevene som ble gjort i en innbundet bok med tynt gjennomsiktig papir. Overensstemmelsen med originalbrevene var således perfekt, bortsett fra at eventuelle fortrykk på

originalen ikke vises på kopien. Metoden ble oppfunnet i 1780 av James Watt, han med den første dampmaskinen. Den spesielle kopieringsteknikken og det tynne papiret resulterte i dårlig arkivbestandighet. Mange av disse brevkopiene er dessverre uleselige i dag.

Skrivemaskinene ble for alvor introdusert i kontorarbeidet rundt år 1900, og fortrente gradvis håndskrevne dokumenter. Det ble da vanlig å ta gjennomslag av utgående brev på løse ark, som deretter ble satt inn i kopiboka. På denne måten forsvant presskopibøkene fra kontorene i løpet av 1920-årene, og ringpermene tok over. På 1980-tallet ble det mer vanlig å ta lyskopier av brevene som ble sendt ut. For gjennomslag og lyskopier vil arkivbestandigheten stort sett være god, men dette er avhengig av papirkvaliteten. Lyskopier fremstilt med en spritbasert prosess, som var vanlig fram til 1980-tallet, tåler imidlertid sterkt lys dårlig.

I 1970 ble statsforvaltningen pålagt å føre kopibok. Men også tidligere hadde deler av forvaltningsapparatet et slikt pålegg. I dag kan Riksarkivaren gi dispensasjon fra dette kravet når man har elektronisk arkiv som oppfyller arkivforskriftens krav. Men mange steder har kopiboka overlevd som en nyttig og bevaringsverdig del av arkivet.

Håndskrevet kopibok fra 1898–1899. Original i Riksarkivet (Riksarkivaren: kopibok nr. 15).

[Notisar]

Ny utgåve av dei eldste austlandske kristenrettane

"Det er nå dernest, at folk skal være kristne, og forkaste heden-
domen". Slik lyder første lov i den
eldste kristenretten frå Eidsivating.
Ei rykande fersk utgåve av alle dei
eldste austlandske kristenrettane
er no komen ut i bokform.
Tekstane er henta direkte frå hand-
skriftene, men lesaren kan glede
seg over å få både ei omsetjing og
den norrøne originalteksten på
same oppslaget.

Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus
Rindal står som utgjevarar for
boka frå Seksjon for kildeutgivelse
ved Riksarkivet. Kristenretten er den
første bolken i dei bevarte norske
landskapslovene, og den delen av
lovene som gjeld tilhøvet mellom
kyrkja som institusjon og folket.
Tekstane gir også mange konkrete
opplýsingar om samfunnstilhøve frå
den første tida etter at kristendomen
vart innført og fram til dei vart skrivne
ned i løpet av dei neste par hundre åra.

Fragment av Borgartingslova,
mannhelgbolken. Avskrift frå
1200-1250 i Riksarkivet (NRA
Norrøne fragment 1a).

Dei eldste kristenrettane har
fyldige opplysningar om fenomen
frå førkristen kult og det førkristne
samfunnet. Borgartingslova
inneheld mest av slikt materiale,
og er også den lova som tillet mest
av førkristen praksis, skriv
utgjevarane i innleiinga til boka.
Kristenrettane omhandlar livsfasar
og har reglar for fødsel, dåp,
giftemål, seksuelt samkvem, faste,
helgedager, kyrkjebygg med meir.
Den nye boka inneheld dei eldre
kristenrettane frå Eidsivating og
Borgarting, samt fragment frå
Mannhelgbolken i eit eldre
austlandsk lovhandskrift. Ho kan
tingast gjennom bokhandlar eller
direkte frå Riksarkivet. Boka er
også for sal i Riksarkivets eigen
bokhandel.

Arkivkunnskap til nye master- studentar i Kristiansand

Universitetet i Agder, som nyleg
fylte eitt år, har oppretta eit tilbod
om masterstudium i historie frå
haustsemesteret 2008. Arkivsenter
Sør, dvs. Statsarkivet i Kristiansand
og Interkommunalt Arkiv i Vest-
Agder i fellesskap, var raskt på
banen for å marknadsføre arkiva
våre. I eit kontaktmøte 27. august
vart 10-12 masterstudantar og 2 av
historielærarane informert om
mellom anna egna kjeldemateriale
til ulike masteroppgåver. Interesse
verka å vere stor blant dei fram-
møtte, og arkivsenteret har god tru
på at dei statlege, kommunale og
private arkiva som er samla på ein

stad i Kristiansand – i gangavstand
frå universitetet – kan bli brukt av
studentane i tida framover.

Harriet Bosses arkiv til Statsarki- vet i Trondheim

I juli 2008 mottok Statsarkivet i
Trondheim et lite privatarkiv etter
en av Sveriges mest berømte
skuespillerinner – norskfødte
Harriet Bosse (1878-1961), som
også er kjent for å ha vært gift
med August Strindberg. Arkivet
inneholder bl.a. hennes upubli-
serte memoarer "Både – och,
några skisser av Harriet Bosse",
som beskriver hennes yrkeskar-
riere, og en liten notisbok fra
hennes aller første turné i Norge i
1897. Arkivet ble innlevert av
hennes barnebarn, som er bosatt i
Trondheim.

Administrasjonshistorie fullført

Ole Kolsruds bok *Rekonstruksjon
og reform*, som kommer ut i disse
dager, avslutter Riksarkivarens
serie med den norske sentralad-
ministrasjonens historie sett fra et
arkivfaglig ståsted. Boka tar for seg
tidsrommet fra 1945 til 2005, og
gjør grundig rede for de mange
arbeidsoppgavene de forskjellige
departementene har hatt, og ikke
minst hvor de forskjellige saks-
feltene oppholdt seg gjennom
dette lange tidsrommet. Boka vil bli
et viktig hjelpemiddel for alle som
skal drive undersøkelser i departe-
mentsarkivene fra denne perioden.

[Krøniken]

Hva slags bestemmelser kom fra offentlige myndigheter for to hundre år siden, hundre år senere, eller bare femti år tilbake i tid? Vi fortsetter våre dykk i Wessel-Bergs Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge og Norsk Lovtidend. Bakom de trykte bestemmelsene vil det alltid finnes arkivmateriale, oftest i Riksarkivet, men noen ganger også i ett eller flere statsarkiv.

1808

Brød på bordet til reisende folk

20. oktober. Regjerings Commissionens Skrivelse til Amtmændene i Aggershuus Stift, at da endeel Gjæstgivere ikke skulle have tilstrækkeligt Forraad af Kornvarer, at de kunne forsyne de Reisende med Brød, naar de skulle præstere det Korn, som efter den iverksatte Udskrivning skal indleveres i de Kongelige Magaziner, saa anmodes Amtmanden om at føje Foranstaltning til, at de Gjæstgivere, som boe i de Landeveje, hvor der er megen Passage saavel af Transport som af Reisende, blive fritagne for den befalede Udskrivning af Korn, naar det maatte befindes, at de til denne Fritagelse ere trængende.

Fortell ikke fienden om skipsanløp!

26. november. Cancellie Promemoria til Regjerings Commissionen, hvorved meldes, at Cancelliet har anmodet samtlige vedkommende

Over-Øvrigheder i Norge at agte paa, at der i de offentlige Blade, som udgives under deres Jurisdiction, ikke indføres nogen Efterretning om de Skibes Ankomst eller Afgang, som passere fra et Sted til et andet imellem Danmark, Norge eller Hertugdømmerne.

1908

Forlystelser har sin pris og sitt sted

16. september. Kongelig resolution. I henhold til lov av 17. juni 1869 om politivedtægter for rikets kjøbstæder, meddeles stadfæstelse paa en av Fredrikshalds formænd og repræsentanter fattet beslutning.

§ 56. Tilladelse til at gi koncerter og dramatiske forestillinger, saasom skuespil, operaer, balletter, pantomimer og oplæsninger meddeles av politimesteren.

§ 57. De der gir forestillinger av den omhandlede art, har at utrede avgift til bykassen efter følgende regler:

- For dramatiske forestillinger, deriblant ogsaa varietéer kr. 2,00 til kr. 25,00 pr. forestilling efter politimesterens bestemmelse.
- For kunstberidning, kapløpning, magiske, ekvilibristiske eller lignende forestillinger erlægges pr. forestilling kr. 10,00.
- For forevisning av menagerier, verdensteatre, panoramaer og andre seværdigheter for hver dag kr. 5,00.
- For karusellkjørsel pr. time kr. 2,00.

Avgiften blir at indbetale paa

politikammeret forestillingsdagens formiddag.

§ 61. Ved offentlige forestillinger eller forlystelser skal de besøkende iagttasømmelighet og orden og maa ikke ved støien, banken, vedholdende bifaldsytringer eller mishagsytringer eller paa anden maade hindre eller avbryte forestillingen eller forlystelsen eller forstyrre andre i nydelsen derav.

§ 63. Naar tilladelse er git nogen til at gaa omkring og opføre musikk, forevise kunster eller seværdigheter eller andet, maa saadant dog ikke uten særskilt tilladelse ske paa offentlig gate. Likesom det er en selvfølge, at enhver eier eller leier av eiendommen kan forby saadanne personer sammesteds at utføre de nævnte præstationer m.v., saaledes skal ogsaa enhver beboer i nærheten være berettiget til at forlange, at den, der utfører musikk eller støiende præstationer av nævnte art, fjerner sig i tilbørlig avstand.

Trafikanter på to hjul

23. november. Kongelig resolution. I henhold til lov av 17. juni 1869 om politivedtægter for rikets kjøbstæder meddeles stadfæstelse paa nedenstaaende av Bergen bys formænd og repræsentanter fattede beslutning.

Om sykkelridning:

- Cykkelridning skal være forbudt paa fortaag og i offentlige have- og parkanlæg. Politiet kan forby sykling i bestemte gater eller smug. Cyklister maa iagttas fornøden

[Krøniken]

forsigtighet under ridning, spesielt omkring gatehjørner og over gatekryds. De maa i gater med almindelig kjørebanebredde (7,5 m.) eller derunder ikke ride ved siden av hverandre. Mer end 2 cyklister maa inntetsteds kjøre ved siden av hinanden.

2. Cyklene maa, naar de benyttes i byens gater, alltid være forsynt med skarpt lydende klokke, hurtig og kraftig virkende brems og (efter mørkets frembrud) tændt lygt foran paa cyklen.

3. Der maa i betimelig tid gives varselssignal for fotgjængere, ryttere eller kjøretøier. Det er forbudt at fjerne føttene fra pedalene under ridningen. Likeledes er det forbudt at fjerne begge hender samtidig fra styrestangen.

1958

Brønner er dødsfeller

2. august. Forskrifter om hvordan brønner skal være sikret.

§ 1. Brønn eller dam som ikke gjenfylles skal være sikret ved overdekking, overbygging eller inngjerding slik at barn hindres fra å falle i den.

§ 2. Overdekking eller overbygging av brønn skal være utført av solide materialer, helst armert betong, og være godt festet til forsvarlig fundament.

Dersom trevirke nyttes til overdekking, skal dekket være utført av planker med minste tykkelse 1 tomme. Er brønnåpningens tverrmål eller største sidemål større enn 1,5 m, skal dekket hvile på bjelker med minste dimensjon 4 x 4 tommer lagt

med innbyrdes avstand ikke større enn 0,75 m eller konstruksjon som yter tilsvarende sikkerhet.

Har overdekkingen eller overbyggingen lokk (dør), skal dette være utført av solide materialer, og være forsynt med forsvarlig lås, eller annet stengsel godkjent av politiet, slik at det ikke kan løftes av eller skyves til side. Alt trevirke som nyttes skal være impregnert mot råte.

§ 3. Gjerde rundt brønn eller dam skal gå helt ned til marken, være minst 1,50 m høyt, og ha solid fundament.

Port eller grind skal ha solid lås, eller annen lukningsanordning godkjent av politiet. Gjerdet med port eller grind skal være utført av solide materialer og være så tett at barn ikke kan komme gjennom det.

Nybakt brød og arbeidstid

28. november. Lov om endring i midlertidig lov om arbeidstiden i bakerier av 4. juni 1918.

§ 1. Arbeidstiden for de arbeidere, hvis arbeidstid er begrenset ved lov av 24. april 1906 om innskrenking av arbeidstiden i bakerier, må inntil videre ikke overstige 8 timer i arbeidsdøgnet. Unntak herfra er de to siste virkedager før søn- og helgedager, da arbeidstiden kan være inntil 9 timer i arbeidsdøgnet.

Arbeidsdøgnet kan ikke begynne før kl. 6 morgen og ikke utstrekkes til etter kl. 6 aften. Dog kan vedkommende regjeringsdepartement, når forholdene i enkelte bedrifter gjør det særlig påkrevet, tillate at

sur- og hevlegning og oppfyring henlegges til mellom 6 og 8 aften. Likeledes kan vedkommende regjeringsdepartement tillate at arbeidstiden gjøres lengre enn ovenfor bestemt de siste dager før skjærtorsdag og før julaften og for enkelte særlige anledninger, som medfører upåregnet arbeidspress.

Fjernsynslisensen kommer

6. desember. Forskrifter om fjernsynsmottakeranlegg.

§ 1. Tillatelse til å bruke, eie eller ha fjernsynsmottaker, eller antenne eller annet tilbehør til slik mottaker, gis ved fjernsynskort.

§ 2. Fjernsynskort kan bare utstedes når kringkastingskort for lydradio er løst etter de bestemmelser som er fastsatt i "Forskrifter om radiomottakeranlegg".

§ 3. For fjernsynskort betales den tilleggsavgift for fjernsynsmottaker (fjernsynsavgift) som til enhver tid er fastsatt av Stortinget.

§ 4. Den som har fjernsynskort, må ikke på samme tid bruke eller ha oppsatt mer enn én fjernsynsmottaker uten at særskilt fjernsynskort er løst for hver mottaker.

§ 5. Ved kjøp, lån eller leie av fjernsynsmottaker hos autorisert radiohandler, utstedes fjernsynskort ved bruk av "innbetalingskort for ny fjernsynslisens". Den som kjøper, låner eller leier fjernsynsmottaker, skal før mottakeren utleveres fra radiohandleren, vise fram gyldig fjernsynskort og overlevere radiohandleren den del av innbetalingskortet som er betegnet "Radiohandlerens arkivkort".

[Kalender]

Arkivenes dag

06.11.: Statsarkivet i Tromsø arrangerer dagen med Alta-saken som tema. Det blir eit miniseminar om kampen mot utbygginga og konsekvensane for tilhøvet mellom den norske staten og samene i ettertid. Filmen *La vidda leve – la vidda være* blir vist på Verdens-teatret kino med regissør Bredo Greve til stades. Filmen, som er ei blanding av spelefilm og dokumentar, hadde premiere i 1980. Nettutstilling og meir informasjon på www.arkivverket.no.

08.11.: Riksarkivet og Statsarkivet i Oslo markerer dagen med å avslutte feiringa av 200-årsjubileet for Henrik Wergelands fødsel. Det vert også fokus på Mangfaldsåret. Riksarkivbygninga er oppe frå kl. 10.00 til 16.00 med føredrag av mellom andre Vigdis Ystad og Knut Kjeldstadli. Det vert musikalske innslag ved Camalias Blancas, omvisingar i magasina og i utstillinga *Vår Wergeland – patriot, bråkmaker og menneskevenn*, arkivfilm, digital arkivskule og andre aktivitetar for barn og vaksne. Lansering av siste bindet i bokserien Norge i 1743.

Open kafé. Program finst på www.arkivverket.no.

08.11.: På Statsarkivet i Kongsberg vert dagen markert med to føredrag: Kl. 10 om slektsforskning på omstreifarslekter ved Inger V. Kvennodd og kl. 11. om innvandring til Kongsberg på 1600/1700-talet ved Bjørn I. Berg. Deretter blir det omvising i magasina. Stands og gratis vaffelservering.

08.11.: Arkivsenter sør i Kristiansand har oppe hus med føredrag og omvisingar frå kl. 11.00 til kl. 14.00. Program finst på www.arkivverket.no.

08.11.: Statsarkivet i Stavanger, IKA-Rogaland, Stavanger byarkiv, Rogaland Historie- og Ætteogelag og Misjonsarkivet har sitt arrangement på Misjonshøgskolen i Stavanger. Det vert føredrag over temaet *Mangfald* ved Gustav Steensland, Fredrik Hagemann og Arnvid Lillehammer samt omvisingar, utstillingspostar og matsservering. Program finst på www.arkivverket.no

08.11.: Statsarkivet i Bergen skal i år som i fjor samarbeide med Bergens Sjøfartsmuseum. Arkivenes dag fell saman med Sjøfartsmuseets familiedagar 8. og 9. november, og heile programmet vert på museet. Tema i år er *Slaget ved Alvøen 1808* og *Båtfolket*, der mellom anna utvandring og innvandring er sentrale undertema.

08.11.: Arkivsenteret på Dora i Trondheim har oppe hus kl. 11-16 med mellom anna opning av utstillinga "Makt og minoritet. Tatere i Trøndelag i 300 år", kåseri ved skodespelar Berit Rusten frå "Panter Tanter" om Romanifolkets eigne forteljingar, og tatervisar med Oluf Dimitri Røe. Kafé og omvisingar i arkivbunkeren heile dagen. Meir info på www.arkivsenteret.no.

Jubileumsseminar

14.11.: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek har jubileumsseminar i Folkets Hus, Oslo. Meir info på www.arbark.no. Påmeldingsfrist: 01.11.

Utstillingsopning

29.01.: Basisutstillinga i Skattkammeret, Riksarkivbygninga, vert opna.

Slektshistoriedag

21.03.: Slekthistoriedag i Riksarkivbygninga. Tema: Korleis starte med slektsgransking? Føredrag, digital skule og individuell hjelp for nye slektsgranskarar.

Velkommen!

Riksarkivet

Folke Bernadottes vei 21, Kringsjå, Oslo
Postadresse: PB 4013 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Telefon: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
riksarkivet@arkivverket.no

Statsarkivet i Oslo

Folke Bernadottes vei 21, Kringsjå, Oslo
Postadresse: PB 4015 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
statsarkivet.oslo@arkivverket.no

Statsarkivet i Hamar

Lille Strandgate 3, Hamar
Postadresse: PB 533, 2304 Hamar
Tel: 62 55 54 40 / Faks: 62 52 94 48
statsarkivet.hamar@arkivverket.no

Statsarkivet i Kongsberg

Frogs vei 44, 3611 Kongsberg
Tel: 32 86 99 00 / Faks: 32 86 99 10
e-post: statsarkivet.kongsberg@arkivverket.no

Statsarkivet i Kristiansand

Märthas vei 1, 4633 Kristiansand
Tel: 38 14 55 00 / Faks: 38 14 55 01
statsarkivet.kristiansand@arkivverket.no

Statsarkivet i Stavanger

Bergelandsgt. 30, 4012 Stavanger
Tel: 51 50 12 60 / Faks: 51 50 12 90
statsarkivet.stavanger@arkivverket.no

Statsarkivet i Bergen

Årstadveien 22, 5009 Bergen
Tel: 55 96 58 00 / Faks: 55 96 58 01
statsarkivet.bergen@arkivverket.no

Statsarkivet i Trondheim

Maskinistgata 1, 7042 Trondheim
Tel: 73 88 45 00 / Faks: 73 88 45 40
statsarkivet.trondheim@arkivverket.no

Statsarkivet i Tromsø

Huginbakken 18, Breivika, Tromsø
Postadresse: 9293 Tromsø
Tel: 77 64 72 00, Faks: 77 64 72 01
statsarkivet.tromso@arkivverket.no

Samisk arkiv / Sámi arkiiva

Ájastealli 3, Kautokeino
Postadresse: 9520 Kautokeino
Tel: 78 48 50 11, Faks: 78 48 50 42
os@arkivverket.no

Utstillinger i Skattkammeret

Vår Wergeland – patriot, bråkmaker og menneskevern:

Riksarkivets Wergeland-utstilling blir ståande ut året.

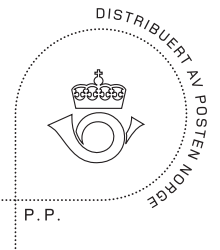
Neste utstilling blir opna 29. januar 2009. Dette er ei samarbeidsutstilling mellom Riksarkivet og Statsarkivet i Oslo. Ho inneheld "skattar", eit variert utval av praktfulle dokument, spanande dokument, dokument med dramatiske historier og dokument frå dramatiske hendingar i historia vår.

Dette er ei basisutstilling som vil bli fornya kvart år framover. Mellom kvar basisutstilling vil det kome spesialutstillingar, den første i november 2009.

Utstillingane i Skattkammeret er opne for alle i opningstida til lesesalen. Det er omvising kvar onsdag kl. 14.00 og for grupper etter avtale.

B

NORGE

P.P.

Tema i neste nummer:
Fjell og vidde

Høyfjellskommissjonen i arbeid. Original i Riksarkivet (Høyfjellskommissjonen, fotoalbum nr. 6; 1940 nr. 8) – utsnitt.